

СУНИЦІ

ОПОВІДАННЯ

О. ЛЕВАДА

До лісу я звик ще змалку. Він починався біля самого нашого села, — береза, сосна, грабок, — щодалі ставав густішим і тягнувся по горбках та переряках хто-зна й куди, аж за Тарашу.

Навіть з найвищого дерева не видно було йому краю. Тільки дзвіниця Тарашанської церкви витикалася споміж дерев на обрії, а за нею знову темнів по узгір'ях ліс.

В неділю, якщо вітер був од Тараші, чути було, як на тій дзвіниці били у великий дзвін. З нами часто ходили в ліс по опеньки старі баби. Опеньки вони збирали в круглі, плетені кошики і прикривали їх зверху крапчастими хустками, щоб не видно було скільки. Коли по лісі помалу прокочувалися мідяні удари дзвону, баби ставали навколюшки, кожна одною рукою спиралась на дужку кошика, а другою старанно й мовчки хрестилася. Іноді вони заводили після цього молитву:

„Тело мое у гроб положи.
Тело мое во гробу лежит...“

По березняку тихо шелестів вітер. Баби співали чудними, моторошними голосами. Нам ставало страшно.

А взагалі в лісі страшно не було. Особливо серед літа, коли достигали суніці. Тоді баби в ліс не ходили, а тільки діти та парубки з дівчатами. Крізь листя щедро сочилось на траву сонце; строкате мереживо сонячних відблисків рухалося по лісі; ми стрибали через пеньки, ловили вужів і збирали червоні, пахучі суніці в полив'яні кухлі.

Але якраз через ці суніці часто люто билася.

Хто-зна й від кого перейняли ми тоді один звичай. Коли хтонебудь перший надібував між кущами ягідник, він швиденько ставав на коліна, прикривав долонями найближчі куштики суніць і голосно вигукував:

— Ніхто не підходь, мій ягідник!

Після цього ніхто не мав права збирати суніці в тому ягіднику. Ми мовчки обходили його з боків, заздрісно поглядали на щасливого товариша і тихенько ненавиділи його. Іноді морщили носи і затуляли їх кулаками: робили вигляд, що ягідник вонючий.

Бувало так, що ягідник надібували вдвох, або втрох разом. Тоді спалахувала люта сварка. Ми паплюжили один одного найгіршими словами, які тільки знали, — а знали ми їх чимало, — накидалися один на одного з кулаками і качалися по траві шаленим клубком.

Все це відбувалося давно, в розкішних Тарашанських лісах. Я не був там уже більше, як десять років. Тут, на Поділлі, ліси дуже схожі на наші. Тільки грабків менше. А берези так само невимовно-стрункі й веселі, у зрубках так само пахнуть вогкі, трухляві пеньки і густа, хвиляста трава росте на прогалинах і в березняку.

Саме в такому от лісі розташувала свій табір наша Залізна дивізія. Над табором шумить листя: сосни й берези никнуть вітами над нашими наметами: суніці ж червоніють в траві, круг полотняного міста, так густо, що в перші дні кожний, проходячи лісом, мимохіть зупинявся і дивився на них зачудовано.

Найцікавішим було те, що ніхто їх

не рвав. У лісі жило кілька тисяч людей, а суніці на корню сочилися від перестиглості і зсихалися не зірвані. Ми ніколи навіть не думали про них з такого погляду, щоб піти й нарвати. Комдив наказав ходити в таборі тільки по прорізаних лінійках. Хто ж після цього піде бродити по траві?

Сьогодні, йдучи по табору, я думав про суніці через те, що вони нагадали мені Таращанські ліси, звичай далекого дитинства, церковний дзвін і басів з молитвами.

Була крім того ще одна причина, що викликала ці спогади. Кілька днів тому, сидючи на кіно в Будинку Червоної армії, я познайомився з командиром рою Брусом.

На екрані тоді проходили кадри з громадянської війни. Партизанський загін робив засідку на ворога. Густий ліс заступав партизан з усіх боків. В півтемряві бовваніли похмурі стовбури дубів. Тривожно колихалися верхівки берез, а куші ліщини на схилі глибокого яру припадали аж до землі од вітру.

В цьому місті картини мій сусіда — якийсь невідомий мені молодший командир — чомусь заворушився, провів двома пальцями під поясом гімнастери, механічно перевіряючи свою „заправку“, і проказав півголосом, для себе:

— Геть так, як у нас, під Таращою...

Він сказав „геть так“, і вже з цього самого я догадався б, що він — мій земляк. Ми розговорилися, а до кінця сеансу стали вже приятелями. Прощаючись, умовилися, зустрінутись у вихідний день, щоб докладно поговорити про всякі справи, а особливо — про свої краї. Сьогодні якраз і був вихідний.

Табір відпочивав. Ніхто не траплявся по дорозі, не відбирав уваги. Думкам вільно було бродити попаски по невиразних галявинах давно пережитих років.

Про дорогу можна було не думати. Кожну лінійку в таборі я багато раз перевіряв власними нґсами і знав, куди вона виведе. Я йшов між деревами, не помічаючи їх.

І ось тому широкий просвіт, що раптом виступив між деревами, здався мені несподіваним. Я мимохіть зупинився

і якусь хвилину непорозуміло оглядав довгу, вузькувату галявину, що глибоко врізувалася в ліс.

На галявині вишикувалася довга шерга свіжо-вкопаних турніків. Поруч з ними розкарякувато вгрузали в землю кілька славетних дерев'яних „кобил“... Ну, який же я роззява! Як було не догадатися відразу? Це ж недавно збудований спортивний майдан сусіднього стрілецького полку. Того самого, в якому служив мій земляк — командир рою Брус.

Але хто це метушиться біля крайньої кобили? Адже ж сьогодні навчання немає?

Якийсь самотній червоноармієць з поясом через плече, задки одбігав від кобили, певно для того, щоб розбігтися. Він зупинився аж під лісом, за якийсь десяток метрів від мене. Я навіть кашлянув, щоб звернути його увагу. Але червоноармієць не озирнувся. Здавалося, що він не почув, хоч було зовсім близько.

Одступивши на потрібну відстань, червоноармієць зірвався вперед і побіг до кобили. Він біг розвалькувато і ніби неохоче, хоча старанно мотав ліктями і збивав підшвами пісок.

Ще кілька кроків — червоноармієць добіг до самої кобили і... зупинився перед нею, як вкопаний. Потім відчайдушно махнув рукою і почав знову задкувати для розгону. Так повторилося кілька раз. Червоноармієць зосереджено брав розгон, а перед самою кобилою різко зупинявся. Він не наважувався навіть спробувати перескочити через неї. Кожного разу він неодмінно робив рукою лютий, безнадійний жест і починав одбігати знову.

І з кожним разом, одходячи назад, ступав усе повільнішими кроками. Важка пригніченість позначала кожний його рух. Він ступав мляво, ніби виконував нудну повинність. І все ж своїх спроб він уперто не кидав.

Це було незрозуміло. Адже червоноармієць очевидно з власного бажання вправляється тут у вихідний день. До того ж навколо нікого немає. Звідки ж така зневіра в кожному його кроці?

Вона становила чудернацьку мішанину з непохитною впертістю його намагань. Для спостерігача це була справді цікава картина.

Нічого путнього з такої війни з кобилою вийти не могло. Я вже намірився втрутитись. В цю мить десь з боку почувлися розмірені кроки. Зза дерев з'явився і, не прикорочуючи ходи, попрямував до червоноармійця командир рою Брус. В лівій руці він ніс чималий пакет, згорнутий ворочком, а правою звичним жестом розправляв на ходу брижі під поясом гімнастерки.

На середині галявини Брус зупинився. Він ще раз провів очима червоноармійця, коли той біг до кобили. Потім голосно покликав:

— Товарищ боець! А йдіть-но сюди.

Червоноармієць ошелешено став. Він спочатку не розібрав, звідки його кличуть і непорозуміло озирнувся. Побачивши Бруса, він підбіг до нього, витягнувся в струнку і одрапортував, як належить:

— Я вас слухаю, товариш командир рою.

Тепер мені видно було червоноармійця в обличчя. Воно було в нього ще зовсім хлопчаче, з трохи облупленим носом і видвіленими бровами. Колись, як це пас я корову, такі от парубчакі старшинували в нас над пастухами. Вони примушували завертати свою худобу і командували нами, коли розпочиналася бійка.

Брус і червоноармієць якусь мить дивилися один на одного мовчки. Потім Брус посміхнувся. Безперечно, ця посмішка була хоч і добродушна, але насмішкувата. Вони стояли один проти одного — червоноармієць з спітнілим обличчям, з розстібнутим коміром сорочки, з запиленими чобітьми і Брус — стрункий, затягнутий, спокійний. Смужка білого коміря відтіняла його засмаглу ший. Від начищених чобіт одсвічувало сонце... Він справді мав підстави так посміхатися.

Червоноармієць опустил очі в землю.

Тоді Брус торкнув його за плече і лагідно запитав:

— Чого це ти гайнуєшся тут сьогодні?

Червоноармієць мовчав.

Брус ще помовчав, глянувши на кобилу і догадливо проказав:

— Сміються?..

Червоноармієць підвів голову і махнув рукою так само безнадійно, як це робив він, зупиняючись перед кобилою.

— Понімаєш, уже в стінгазеті нарисували. Ніби я не можу догнати кобили. Ніби вона втікає від мене і хвоста задрала...

Вони почали розмовляти на „ти“!.. В Червоній армії в службовій обстанові це заборонено. Щоправда, зараз обставини були не дуже то офіційні. Але чому ж все таки на „ти“? Що в них спільного? Це починало цікавити, і я вирішив дочекатися кінця цієї історії, не показуючись.

Червоноармієць продовжував тим самим довірливим, сказати б — задушевним тоном:

— Я хотів спробувати сьогодні по своїй волі. Сам для себе. І все одно нічого не виходить. Так наче вона заворожена...

Остання фраза знову прозвучала тоскною зневірою. Брус співчутливо хитнув головою:

— Да-а, це тобі не через пеньки за вузами стрибати...

Вони обидва дивилися на „заворожену“ споруду, що її в наказах і в офіційних розмовах звуть конем, а між собою — по домашньому: „кобила“. Потім Брус знову повернувся до червоноармійця і раптом запитав:

— Ну, добре. А чи знаєш ти, яке в тебе зараз основне завдання?

Червоноармієць мовчав. Він був явно спантеличений. Він розгублено ворухнув рукою, але відповісти так нічого й не зміг.

Нарешті вимовив:

— Як це?

— А так. Чи знаєш ти, яке в тебе зараз основне завдання?

Червоноармієць напружено думав. Нарешті здався:

— Не знаю.

— Ну, от бачиш — задоволено констатував Брус. — То я тобі скажу: зараз основне твоє завдання — взяти кобилу. Ясно?

— Червоноармієць розплився в по-
смішці:

— Ясно.

— А раз ясно, то давай виконувати.
Ходім.

Брус проворно поклав на траву
свій пакунок і попрямував до кобили.
Червоноармієць для чогось обсмикнув
свою непідперезану гімнастерку і по-
дався слідом за ним. Брус ішов упев-
нено й швидко. Червоноармієць, мимо-
хіть підроблюючись під його ходу, теж
почав ступати жваво й точно.

Перед кобилою Брус зупинився і
запитав ще раз:

— Завдання зрозумів?

— Зрозумів. Взяти кобилу.

— Ну, от. А тепер скажи: ти змо-
жеш її взяти?

Я насторожився. Але на велике мое
здивовання, той відповів майже без
павзи:

— Зможу.

— Якже ти зможеш?

Червоноармієць трохи подумав, потім
помахав рукою перед ротом і відповів:

— Підбавлю ентузіазму.

— Ну, от. Тільки спершу я покажу
тобу техніку...

Брус почав докладно пояснювати, як
саме треба брати „заворожену“ кобилу:

— Головне, після розгону одштовх-
нутися обома ногами од землі. Підска-
куй, як можна вище. Потім падай на
кобилу, просто на руки. Не бійся нічого,
падай на руки. А руками хапайся, як-
мога далі. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Ну, от, дивись...

Брус кілька раз продемонстрував
„техніку“ цієї немудрої вправи і став
з протилежного краю кобили „на стра-
ховку“.

— Розганяйсь. Тільки жваво! Якщо
будеш падать — я притримаю.

Червоноармієць підстрибом побіг роз-
ганятися. Так, він справді біг підстри-
бом. Його ніби хтось підминив. Це був
зовсім не той розвалькуватий боєць,
що кілька хвилин тому йшов на розгін
задки і з безнадійною впертістю не
одривав очей від кобили. Зараз він
біг, посміхаючись до себе. Це була
посмішка, трохи ніякова, але весела.

Він намагався хмуритись, але губи не
слухались його.

Взявши розгін, він плеснув у долоні
і зірвався вперед. Цей сплеск, безпе-
ечно, відносився до кобили. Всього
кілька хвилин тому, він дивився на
неї, як загипнотизований кролик на
удава. Зараз, зриваючись бігти, він
уже сплескує в долоні і посміхається.
Йому вже стало весело.

... Згодом він відчує до неї приязнь
і колись згадуватиме про цю нехитру
„заворожену“ споруду з теплою усміш-
кою, так, як ми згадуємо кожну річ,
що траплялася нам на шляху в юнаць-
кі роки і чимсь допомогла глибше
пізнати цей мудрий, веселий світ і в
ньому — себе самого.

Червоноармієць добіг до кобили, під-
скочив, з розгону вилетів наверх, за-
чепився ногою і... звалився просто в
обійми Брусові. Обидва довго реготали
від щирого серця.

Звичайно, він не перескочив. Але
він уже не зупинявся. І взагалі — це
ще спірне питання, чи не „взяв би“
він кобили за всіма правилами, коли б
„випадково“ не зачепився ногою... у
всякому разі червоноармієць мав під-
стави думати, що він майже пере-
скочив.

Він знову побіг розганятися. Вправи
продовжувалися далі.

Тепер можна було бути певним, що
карикатура в стінгазеті більше не з'я-
виться.

Я вийшов зза дерев і попрямував
до Бруса, вітаючи його ще віддаля.
Брус зраділо скрикнув і побіг назу-
стріч, поправляючи на ходу брижі гім-
настерки тим самим знайомим, авто-
матичним жестом. Червоноармієць теж
наблизився і став осторонь на краю
галявини, під лісом.

Ми з Брусом так захопилися зустріч-
кою, що на деякий час зовсім забули
про нього. І тільки коли вже збира-
лися йти далі, Брус раптом пригадав і
оглянувся навколо.

— Цього бійця ти знаєш? — запитав
він, кивнувши на червоноармійця.

— Ні, не зустрічав.

— Якже! З мого села. Сусіда. Я
його ще отаким цвіркуном знаю.

Брус весело глянув на червоноармійця і додав:

— Доброволець. Недавно прибув. Зелений ще, ну просто, як бур'ян! Йому мабуть ще й дев'ятнадцяти немає. Шкода, що не в одній зі мною роті.

Ми розмовляли неголосно, але червоноармієць мабуть все ж чув, чи догадувався, що мовиться про нього. Під нашими поглядами він почував себе ніяково і неспокійно озирався навкруги, ніби бажаючи знайти собі якусь справу, щоб законно піти з галявини. Раптом він застиг на місці, витягнувся увесь в один бік і одним скоком перемхнувся через кущ, просто в ліс. Відразу ж миттю став у траві на коліна і витягнув обидві руки перед собою, долонями вниз. Мені враз пригадалося: „Ніхто не підходь, мій ягідник“.

Червоноармієць справді повернув до нас обличчя і захоплено гукнув:

— Товариші, сюди! Тут такий ягідник...

Ми з Брусом мовчки переглянулися. Ні один з нас і не поворухнувся. Ми мовчали.

У червоноармійця посмішка поволі розтанула. Він не розумів. Ще хвили-на, і він вже дивився на нас розгублено.

Брус ступнув до нього. Потім неголосно скомандував:

— Товариш червоноармієць, встать. Ідіть сюди.

Червоноармієць випростався і нерішуче підійшов. Брус дивився на нього поважно й суворо.

— Ви наказ комдива знаєте?—запитав він по павзі.

— Який наказ?

— Про те, що толочити траву в таборі заборонено. Мусите знати.

Червоноармієць зів'яв:

— Знаю, товариш командир рою, — проказав він нарешті.

— Як же ви наважуєтесь порушувати його?

— Я забувся...

— У Червоній армії забувати наказів не можна. Якщо ви повторите при мені цей випадок ще раз, я звелю вам доповісти про це своєму командирові. Ясно?

— Ясно.

— Ну от. Я думаю, що більше цього не повториться.

Червоноармієць повторив луною:

— Більше цього не повториться.

— Ну, от. А щодо суніць...

Брус враз змінив тон: — А щодо суніць, то...

Не закінчивши фрази, він крутнувся ліворуч і побіг по галявині, вбік од кобили. Добігши до середини майдану, він швидко нагнувся і високо підняв з землі свій газетний пакунок, обгорнутий ворочком. На пакунку в кількох місцях проступали червоні плями. Брус псмахав ним над головою, гукнув, підробляючись під тон червоноармійця:

— Товариші, сюди! Тут такий ягідник...

Ми наввипередки кинулися до нього. Брус розгорнув папір. Червоні, соковиті суніці запахли на всю галявину. Брус щедро запрошував:

— Вгощайтесь, товариші. Я спеціально купив, щоб нового свого земляка сьогодні пригостити. А тут їх аж два нагодилося. Бери, товаришу! Держи жмені й ти, браток... Тільки не копайтесь надто, бо...

Гучний удар дзвону заглушив Брусову фразу. Дзвін ударив вдруге, втретє... Лункі, мідяні удари помалу прокочувалися лісом. Ми голосно рахували.

— Дев'ятнадцять — підсумував Брус.

— Я так і знав! — Дев'ятнадцять годин, ноль, ноль хвилин. Давайте йти до нашого полкового клубу. Там сьогодні вечірка...

Ми вийшли на лінійку і рушили до клубу, наперебій по дорозі розмовляючи і спустошуючи пакунок з суніцями.

... Між іншим, того дзвона нам подарували підшефні колгоспники. Вони привезли його в табір і на мітингу сказали:

— Цілий рік цей дзвін затемняв нам голову. Тепер ми церкву закрили. Візьміть його собі на спомин, може здасться, щоб тривогу вдарити.

Дзвін висить біля намету чергового по табору, недалеко від штабу дивізії.

ЛІРИЧНА НОВЕЛА

ЙОСИП ФЕЛЬДМАН

Юність, пахуча юність!

Я бачу перед собою широку й довгу дорогу. Свіжу й доступну. Я рву зелені трави днів. Вдихую до одуру пахощі квітів. Я падаю й підіймаюсь. Легко перестрибую життєві перепони, наливаюся силою й мужністю і знов іду широкою дорогою юності.

Тепер, коли вікна завішені чорними запонами вечора і у вухах дзвенить далека й принадна музика тиші, я пригадую покривджене дитинство. Пригадую той день, коли я вступив у друге життя й мені хочеться розповісти про нього.

* * *

Харківський день кипить розпечений спекою. Важка, млява спека плаває над містом і плутається в павутинні електричних дротів. Шурхаючи шинами, швидко шугають автомашини. Вони шугають, гублячи шелест. З шипінням зупиняються трамваї. З вагону поспішно виходять люди й розходяться. Вагони тяжко зітхають і, дзеленькаючи, несуться взад і вперед. На брукові ворухиться безперервний гуркіт.

У вікнах будинків відсвічуються сонячні скалки. Будинки примружились, овіяні гарячим повітрям. Од розпеченого асфальту розпеклись мої підосви. Я сижу кволий серед цього хаосу й духоти.

Я — чистильник. Переді мною стоїть мій брудний „шарабан“, моя скринька для чищення чобіт, і я стомлено слідкую за ногами. Скільки минають їх — чобіт, пантофлів, сапожок, півсапожок, лодочок, простих черевиків, солдатських черевиків, жовтих, чорних, різних. Забачивши брудне взуття, я хрипким і осиплим голосом вивожу:

— Почистимо, дядю, ставте! Добре зроблю! Як лак! Ставте за п'ятачок! — Та ногам нема діла до мене. Вони фасонно й байдуже проходять повз мене. Їм байдуже, що я сьогодні тільки один раз їв. Їм байдуже, що в мене вдома лежить в пологах мати, що мені треба заробити на пляшку молока й на два фунти чорного хліба — „жалізняка“.

Коло мене сидить мій кориш — Шахрик-вірменин. Він стукає щітками по скриньці й показує:

Чистим,
блистим,
лакируем
И рабочим
И буржуям

Чистим,
блистим
без конца —
лам-ца-дрица
гоп-ца-ца

Він виспіває веселу пісеньку чистильників і голос його звучить журбою.

Шахрику обридає співати. Він випльовує слова на асфальт, важко повертається до мене чорний і брудний, вимазаний „мазухою“ та „гуталіном“:

— Стій каже Шахрик, — на тім боці — міліціонер, — він сюди йде, я бачу. У мене твоїх двадцять копійок. Прийдеш, візьмеш! — Шахрик підкидає на плече ремінь з „шарабаном“ і біжить, шльопаючи босими ногами та плутаючись між людьми.

Мені теж треба тікати, але я не можу підвестись. Мною оволоділа якась сонно-хмільна слабкість. Перед очима пливе вулиця, а люди, трамваї й автомобілі стоять на місці. Все як у сірій куряві.

Міліціонер мовчазний і байдужий, худий і довгий на зріст, спокійно взяв мене за комір і повів.

В міліції за бар'єром дрімає підрайонний. У нього довгий ніс, вузьке

лице, одвисла губа. Голова його нагадує голову вівці. На гуркіт дверей він тяжко підводить голову й зразу ж опускає її на руки. На столі в нього розквітає літо й закипають білі квіти. На червоних його петлицях лежить сонячний зайчик. Міліціонер доповідає, що я чистильник, що він мене зловив, і запитує, що зі мною робити. Підрайонний протира очі й позіхає. Рот його набитий білими зубами:

— А, — каже підрайонний, — спіймався? Ну, що ти мені скажеш, жук? Ну? Чого мовчиш? Кажи, де живеш, як живеш, з ким живеш? Не блатуєш? Ну, давай, чого мовчиш!

Я труснув головою, скинув боязнь і почав розказувати йому про своє гірке й злиденне життя. Я йому розповів, що батько мій вантажник з „Северки“¹ — був шибайголова й гультай на всю слобідку. Що він міг робити рамці з сухозлотиці, майстерно обрізувати нігті на ногах та грати одним пальцем на фортепіано. Коли напивався, міг стрибати на одній нозі й мекати як коза. Він недавно помер од пияцтва і я змушений був піти на вулицю. У мене є мати, вона лежить у пологах, їсти нема чого, я чищу й заробляю, а блатувати не блатую.

Так розповідав я, а підрайонний все дрімив й голова його нахилилася все нижче. Я почував, що він хоче розплющити очі й ніяк не може. Міліціонер, що привів мене, сидить на лутці. В розчинене вікно ллються прохолодні пахощі зеленого листа. І од цих дурманливих пахощів і од теплого повітря мені теж хочеться спати. Та раптом підрайонний рвучко підводить голову.

— Гримко, — вигукує він і голос його звучить, як гупання. — Одведи цього хлопця до нас у дивізіон. Хай його в нас влаштують, цього жука. Хай його в нас виховують. Будеш міліціонером? — звертається він до мене, і в мутних його сірих очах плаває сон. Я од несподіванки не знаю, що відповісти. Байдужий Гримко встав з лутки й, кивнувши на двері, задріботів.

А через дві години, коли день уже

був на схилі, я осяйний і веселий іду вулицею. Я риплю й шкрябаю новими чобітьми, фартово викладую закаблукками і тримаюся так, що на мене звертають увагу. З лиця мені не сходить усмішка, мені здається, що всі дивляться на мою нову форменну одягу.

У дворі моя форма зняла цілий гармидер. Ввесь двір зібрався. Люди почали обмацувати мою сорочку й чоботи. Вони дивувались, реготали й ляпали мене по спині. І тільки старий спекулянт і переховувач злодіїв Пік не радів. Він тупотів ногами, плутався в своєму довгому чорному лапсердаку, чухав під сивою бородою й кричав:

— Йосько, я не хочу грати на гармошці й не хочу сидіти в міліції. Я хочу ходити в синагогу й не бачити, як ти носиш галіфе й міліціонерський картуз.

Я йому, Пікові, відповів, що мені наплювать на його бажання. На ствердження цих слів я чвиркнув кризь зуби й демонстративно пішов до себе в хату.

В хаті на широкому дерев'яному ліжкові лежала мати. Коло неї в пелюшках ворушилось маленьке тільце. Мати народила мені братика. А з братиком народилось у нас нове життя. Мати й братик сплять. На лицьках в них ворущаться тихі усмішки і, щоб не тривожити щасливого їхнього сна, я виходжу на двір.

Боязкий рожевий місяць повис у небі. Землю обгорнула зелена й дзвінка ніч. Волохаті зірки ворушились, плавали й ніяк не могли зірватись з неба.

Я зібрав коло себе гурт хлопчаків, які дивились на мене з заздрістю й пошаною. Я розповів їм про веселу міліцію, про підрайонного з овечим лицем. І про дивізіонних коней.

За вікном на другому поверсі заграла скрипка. Заграла якусь нову революційну пісню. Деревина неспокійно ворушилась. Темнозелена й густа маса листа дихала музикою. А ми сиділи зачаровані й непорушні. Тоді я зрозумів нові пісні. Тоді я ступив на дорогу нового життя.

¹ Северка — північний харківський вокзал

НА ВІСТРІ

РОМАН

ЕЛІ ШЕХТМАН

Закінчення¹

Х

Додому Ар'є приїхав надвечір. Він звелів Лейбкові випрягти коня, а сам узяв на руки дитину і почав тихенько розпитувати у Фрадл — „що є нового?“ Він уже пішов було в хату, але побачив вершника, що їхав Юзефінським шляхом. Це їхав посланець сказати йому, щоб він негайно приїхав у Юзефіно до батька, бо Велвл Бейліс при смерті... Ар'є хотів хоч щось дізнатися, але посланець говорив одно: „нічого не знаю“.

Велвл Бейліс був силач, завжди сипав дотепами. Велвл Бейліс був напханий анекдотами. Завжди він розповідав один і той же анекдот, але щоразу він у нього виходив інакшим. У Велвла було шість синів і чотири доньки. Дружина його, Бейлі, мала одну роботу: плодити дітей. Велвл Бейліс завжди усміхався. За своє життя він ні з ким не сварився.

— Навіщо сваритись, — усміхався він, — коли можна в ближнього добром виийнати душу...

Розповідають, що Велвл одружився з Бейлею так:

Велвл був уже парубком в літах, боялись, щоб він не засидівся. Був він високий, широкоплечий, дужий. Одною рукою він клав бика, ухопивши за роги, але нареченої він не міг собі підібрати. Яку б дівчину йому не сватали, він тільки гляне на неї й піде:

— Таку жінку добре мати равину, а не Велвлу...

Одного разу в зимовий вечір Велвл поїхав на ярмарок. До полудрабків прив'язано в нього було кілька коней. Вечір був холодний, дорога курилася морозом. Ніч зустріла його в дорозі завірюхою. Дорогу завіяло, кінь почав приставати, додому ще годин з п'ять їхати. Він їхав з далекого річного ярмарку. Велвл почав допитуватись:

— Де тут живе євреї?

В засипаному снігом селі він заїхав у корчму. Нікого не питає. Сам відчинив стайню, завів коней, упорався з ними, аж потім ввійшов у корчму. В хаті пряла стара жінка, літній євреї сидів за талмудом.

В печі палало, а коло печі стояла висока дівчина, чорнява, замурзана, з розпатланим волоссям. Стояла дівчина проти полум'я і пекла гречані оладки на трьох сковородах. Велвлів це дуже сподобалось. — „На трьох сковородах пекти оладки!“... Він одразу взяв горщик, наляв води і поставив до вогню. Коли горщик закипів, він узяв велику полив'яну миску, умився і сказав дівчині:

— Ти будеш моєю жінкою...

Так розповідають.

Велвл Бейліс усе життя був ліверантом, баришником. Гляне було Велвл на коня і відразу знає, скільки йому років, які в нього вади. Перед ярмарком Велвл заходив у стайню, накоротко прив'язував коней і катував їх батогами, аж поки на конях не починала тремтіти вся шкура.

— У мене, — всміхається Велвл, — ледачих коней нема, коли не помагає

¹ Початок див. у № 6-7 „Молодняка“.

батіг, помагає голка...— і у Велвл таки була на кінці пужална голка. Коли він виводив коня на ярмарок, він садовив покупця верхи і потай втикав коневі під хвіст голку... Кінь ставав дибки і пускався галопом. „Це вогонь, а не кінь“— усміхався до покупця Велвл.

Сини дістали в спадщину від свого батька силу, усмішку і постійний спокій. А середній— навіть довгу руду бороду, тільки в Ар'є борода трохи іржава. Всі сини у Велвл кучеряві. Переказують, що коли Бейлі вагітніла, вона виходила в поле, вибирала гарну кучеряву вівцю і задивлялась на неї.

Колись перед Ар'є тремтіла вся колонія. Він колись побив чотирьох німців. Коли Ар'є їхав додому з ярмарку і проїжджав повз клинки конюшини, то посеред білого дня накладав їй повен віз і спокійно їхав далі.

Велвлів сини, Михл і Ар'є, у війську не служили. Вони були „рябі“¹. Але ні перед ким вони не ховались. Велвл одного вечора прийшов додому, викликав Михла і Ар'є і сказав їм:— „Цю ніч вас прийдуть арештовувати... Сам пристав приїде“.

Велвл сів на призьбу, видрав волосину з бороди і звелів, щоб прикотили діжечку, що лежить коло повітки. Михл і Ар'є стояли й чекали: що тато тут хоче показати? Велвл витяг свою записну книжечку, виврав аркушика і звелів, щоб обое наплаювали на діжечку. Після того він вийняв олівець, добре послинив його і щось написав на аркушику.

— Нате вам квиточок,— усміхнувся Велвл до синів,— зніміть з Каштанки лантух і йдіть зустрічати пристава... Цей лантух з квиточком надіньте йому на голову!..— Більше Велвл нічого не казав. Він устав, широко розчесав бороду і пішов у конюшню. Михл і Ар'є уже знали, як треба „зустріти пристава“.

Другого дня Велвл поїхав до містечка довідатись, як себе почуває пан...

XI

Умер Велвл Бейліс не своєю смертю. Річний ярмарок у Харцизівці від-

бувався після жнив. Цього року в Харцизівці був ярмарок такий, що земля не могла витримати такої сили возів. Від зорі до зорі шляхи торохтіли возами. На шляхах іржали коні. Воли ревли до сонця. З обох боків шляху лежать розкішні поля. Ліси тягнуться вздовж шляхів. Переддень золотої осені лежить на гарних отавах.

Того ранку Велвл Бейліс виїхав на ярмарок з Бенці. Навколо возу ішли різної масті коні: каштанові, булані, карі, білі, шпаки, гніді, бурі, і всіх мастей було по парі. У віз Велвл запряг двох жеребців. Гриви їм заплів він червоними стрічками, хвости зав'язав і отак, усміхаючись, Велвл і Бенці виїхали з Юзефіна широким шляхом на Харцизівський ярмарок.

У Харцизівці на „кінниці“ мигтіли в очах різномастні коні. Найкращу валку коней на тому ярмарку мав Велвл Бейліс. Він приїхав на „кінницю“ з громом, зі свистом, коні іржали, ставали дибки, копитами видирали шматки м'яса з тіла землі. Була неділя. День гарний, золоті пасма сонця запліталися в кінські гриви.

Велвл випріг своїх двох жеребців, посадив на одного Бенці, сам Велвл скочив на бурого, бурий вигнув шию дугою, біла грива розсипалась у нього по обидва боки шиї, і Велвл Бейліс перший виїхав на широке поле, де випробовують коней. Після нього Бенці. Уся „кінниця“ повернула очі до цих жеребців. Під Велвлів свист бурий кидав тонкі ноги, не торкаючись землі... Велвл Бейліс сидів на ньому рівно, руда борода у нього розсипалась по грудях, ясноголубі очі підморгували, у всі боки крутилися його очі і він айкав:

— Ай кінь, ай бурий!.. Орел!.. Оце коник!.. Мати рідна, а не кінь!

... На полях, що лежать коло ярмарку, тинялась пришелепувата ніч. Велвл Бейліс ще не виїхав з ярмарку, він мав ще продати двох гнідих кобил. Якийсь бідний німець крутився коло них цілий день, а тепер Велвл побачив, що німець іде знов.

— Хай цей недотепа хоч землю гризе, а ці два падла все ж таки

¹ Дезертири

візьме!— Велвл був червоний, очі його були залляті горілкою від цілоденних могоричів. Бенці теж був п'яний, але він крутився коло тата і „торгував“ у нього гнідих кобил.

— Парубче!— кричав Велвл до Бенці.—Набавте! Щоб мені такий рік, як ви купуете за безцінь!..

Син ляскав батька по долоні, тикав йому гроші в обличчя. Німець стояв і дивився. Цілий день він торгував кобил і дуже хотів їх придбати. Стояв німець і дивився, як тичуть Велвлу гроші під ніс, а він, Велвл, не хоче брати їх. Тоді німця ще більше охота забрала.

— Jude, беріть гроші, — підійшов німець.

— Пробіжіться ще раз, пане, на гнідому, — узяв Велвл німця за рукав, — я хочу, щоб вони попали до німця в руки...

Бенці почав репетувати:

— Дядьку, що ви, я вже гроші плачу!

— Я їх вам не продаю...

Велвл посадив німця на гніду, але шкапина крутнула головою, ступила кілька кроків назад і не хотіла більше рушити з місця. Велвл Бейліс непомітно тикнув голку під хвіст шкапині... Але шкапина цього разу не стала диба і не пішла галопом у поле, гніда брикнула...

Велвл Бейліс покотився під віз...

Присмерковий шлях від Харцизівки до Юзефіна. По присмеркових полях блукає шматок місяця, Десять здалека долітають на шлях хуторянські співи. По вечірньому тихо, але на дорозі до Юзефіна котиться віз, коні йдуть помалу, неначе лічать кроки, неначе знають коні, що тут сталося. Ззаду за возом ідуть дві гніді кобили.

На возу лежить Велвл Бейліс. Розлігся він на цілий віз, обличчя в нього зав'язане, ганчір'я закривавлене, руда борода зліплена кров'ю. Бенці тихо сидить на драбині, він стежить, щоб віз не трусився, щоб не дуже трясло. Отак вони приїхали опівночі в Юзефіно.

Велвл Бейліс лежав три дні. Ар'є протягом усіх тих днів сидів коло батька.

Третій день уже був на заході в березовому лісі. Велвл сів, він сів і знову ліг. Велвл Бейліс умер.

Ар'є навіть не накрив батька наготовленим білим покривалом. Він подивився на мерця, глянув, як той лежить з відкритим ротом, з напівзакритими очима. Тоді Ар'є піднявся і вийшов. На дорозі його зустрів Бенці. Він наставив на Ар'є свої баранячі очі і спитав:

— Ну?...

— Вже!..

— Благословен суддя праведний!

Ліс, дубові старі крони забарвлювались. Листя ставало неначе з позеленілої міді. Засмагле небо нижче спустилося над Юзефіном. Ар'є походжав по двору, заклавши одну руку за спину, другою рукою він сіпав себе за кінчик бороди. Походжав Ар'є по двору і прислухався до материного тужіння, що розносилося кризь відчинене вікно. Бенці стояв коло порога.

Стояв Бенці, опустивши очі, закусивши нижню губу, всередині йому щеміло; він рвонувся з місця, побіг у конюшню, вивів гніду кобилу і почав її бити.

Над їх головами гасло розпечене небо.

XII

Зів'яле осіннє сонце розляглося над дубовим лісом. Ліс був заіржавілий. Листя мов з вичищеної латуні. На полях худоба ходить неспутана, поля лежать голі, ходить худоба і пасеться на стерні. Уже обкосили отаву і орють на зяб. Лежать чорні хвилі землі і сіріють проти полинялого сонця. Поліські лани переличуються.

Товстий низенький дуб з великою кудлатою латунною головою в кінці хутора нахилиється на всі чотири сторони, наче говорить він, цей дуб:

— Хутор уже готовий зустріти початок зими.

У Франека вже копають картоплю. Цілі дні від світанку до вечора Франек сам возить каштановою конячкою у великому закритому возі картоплю і сипле її у велику чотирикутну яму.

Франек Зігерт іде поруч з возом, молодики в темних очах куряться лют-

тю, але Франек, їдучи назад порожнем і виїжджаючи на картопляне поле, уже спокійно курить люльку і всміхається до всіх. Більш ніж до кого, Франек усміхається до Тадеуша. З Юлею Франек поводитися як батько... Крім платні, яку вона одержує за день, Франек купив їй гостинця: червону кохточку і квітчастий терновий полушало.

Тадеуш сердився на Юлю:

— Не треба в нього брати гостинця.

— Але скажи, любий, чому? — розкрила Юля свої веселі чорні очі.

— Тому що не треба! — сердито відрубав Тадеуш.

Юля опустила довгі вії, випнула нижню губу. Юля розсердилась на Тадеуша за те, що він не хоче сказати, чому їй не можна брати у Франека гостинця. Вона підійшла до Тадеуша, поклала руку на його плече і великим пальцем босої ноги почала копати землю:

— Ну чому?.. Любий...

Тадеуш мовчав. Він ще раз скривився, неначе від гострого болю, якого не так легко позбутися. Він вивернувся спід її руки і пішов. Юля залишалась стояти з опущеними віями і все ще копала землю босою ногою. Побачивши, що Тадеуш не повертається, вона гукнула йому вслід:

— То я таки візьму гостинця!..

Тадеуш уже не працює у Франека. Кінчився його рік. Більше Тадеуш не хоче бути у Франека. Франек теж більше не хоче Тадеуша. Але Франек відчуває, що Тадеуш носить з собою якусь таємницю... І Франек підлецується до Тадеуша і хоче знов його взяти в наймити.

Тадеуш стоїть на картопляному полі. Стоїть Тадеуш коло Юлі. Дивиться, як вона копає картоплю, як Юля копає Франекову картоплю... І кожного разу, як нахилить Юля свій стрункий, здоровий стан, кожного разу, як махне копаницею, тьмяні очі в Тадеуша хмурнішають.

Всі дівчата сміються з Тадеуша:

— От любов!..

— Тадеуше, го-го! — гукає дівчина з того кінця картопляного поля. — Що

ти став коло неї, як лоша коло кобили? Іди до мене...

Гучний сміх засипає широке картопляне поле. Дівчата кидають свої барвисті хустки у всі боки. Їх різнокольорові голови міняються проти повного осіннього сонця, що висить над полем, як на волоску, от-от ще капелиночку, і повне стигле сонце одірветься і розіб'ється об землю...

Тадеуш стоїть і вже теж усміхається...

— Вже коли Юля прив'яже, — гукає на все поле дівчина, — то як посторонком, парю коней не одірвеш!

Франек Зігерт слухає, як перегукуються дівчата, усміхається він куточком уст, а другим кривиться. Він виходить на середину поля, стає під сонцем, насуває на очі кашкета. Його криві кремезні ноги широко розставлені, носки дерев'яних туфлів дивляться на дві сторони світу. Один — на північ, другий — на південь. Він вибиває люльку і моргає очима до капшука з махоркою:

— Дівчата! — закурює він з кривою посмішкою. — Скоро поведемо Тадеуша до шлюбу... Хай буде такий урожай, яке подружжя це буде... У мене в дворі я справляю весілля... Даю їм лісу на хату...

Франек підійшов до Тадеуша, вдарив його по плечу, як старого друга:

— Ну що?

Тадеуш повернувся і став проти Франека віч-на-віч. Від погляду Тадеуша Франек відчув щось таке, наче коса пройшла йому по тілу.

— Що ж, Тадеуше? — не знав на яку ступити Франек, і не знайшов нічого кращого, як знов почати з усмішкою. — Залишаєшся у мене ще на рік?..

Тадеуш нічого не відповів.

— Набавляю тобі... Тридцять пудів пшениці на рік... — Франек узяв його за руку. Тадеуш гостро подивився Франекові в вічі, виїняв свою руку з Франекової і мовчки пішов полем.

До ночі Франек уже не бачив Тадеуша, та коли вечірня заграва почала розгоратись над лісом, Франек побачив, як Тадеуш пішов на картопляне

поле. Франек удав, ніби нічого не бачить. Він підійшов до Каштанки, поправив на ній шлею, узду і лаштувався вже одвезти віз картоплі до ями, як побачив, що Тадеуш ходить коло дівчат і про щось з ними розмовляє. Франек все ще удавав короткозорого. Він сіпнув віжками, і шкапина рушила. Коли від'їхав і мав звернути з поля на дорогу, Франек побачив, що дівчата одна по одній кладуть копаниці і починають випрямляти плечі...

— Гей, що там, — зупинив Франек шкапину, — ви вже кінчаєте роботу?

— Уже час, — спокійно відповів Тадеуш, — уже сонце зайшло...

Франек скриготнув зубами.

— Хто це тебе зробив тут хазяїном? — попрямував Франек полем до Тадеуша.

— Коли треба буде, то тобі скажуть, — залишився Тадеуш спокійно на своєму місці.

— Ти довго ще будеш тут бунтувати в хуторі? — підійшов Франек зовсім близько до Тадеуша.

— Не знаю, хто бунтує, — байдуже сплюнув Тадеуш убік.

— Я тобі хрипи відіб'ю, — підняв Франек пужално над головою Тадеуша. У Тадеуша очі налялись люттю, він ступнув крок до Франека і нахилив голову до Франекового уха:

— Я тобі не... Петро Базилів...

Франек опустил пужално і лишився стояти як задубілий. Він почав крутити головою у всі боки, чи не почув хто, що Тадеуш сказав йому на вухо. Він швидко обернувся, підбіг до воза, схопив віжки і почав катувати Каштанку. Тадеуш усміхнувся. Каштанка рушила. Франек скочив на воза і поїхав вузькою доріжкою. „Треба з ним покінчити“ — подумав собі Франек, їдучи до ями.

— Ходім! — повернувся Тадеуш до дівчат, які стояли і переглядались, неначе питаючи одна одну:

— Що тут було?

Вечірня заграва розлилася по лісі. Вітряний вечір надійшов з другої сторони хутора. Латунне лісове листя гойдалося від вітру і тихо сипалося на

землю. Вечір обіцяв, що буде холодна ніч. Дівчата йшли шляхом і співали:

Смело мы в бой пойдем
За власть советов...

XIII

Вогнище палало у вибалку коло лісу. Це вогнище розклали пастухи, які пригнали коней в нічне. Вогнище з тонких сухих дубових гілок заgravало з хуторською циганською ніччю, яка облягалась над лісом, і неначе ждала, щоб хтось прийшов її зігрів... Ніч уже було холодна і вогка. Пастухи сиділи коло вогнища, загорнувши босі ноги в свити. Хтось виїняв трохи листового тютюну, всі пастухи позакручували „козлики“ і закурили. Коні паслися в лісі, пастухи по черзі мусили піти глянути, чи не залізли коні в болото, яке лежить у тім краю ліса.

Щоразу накладали у вогнище свіжого гілля. В жару пеклася картопля. Кілька глечиків кислого молока стояло напготові до вечері.

Юля теж сиділа серед пастухів. Вона сьогодні пригнала свого Каштанку на ніч. Вона спутала його і пустила на пашу.

— Лейбку. Ти сьогодні пасеш цілу ніч?

— Пастиму, Юлю.

Вона сіла коло Лейбка і почала порядкувати з картоплею. Її обличчя швидко спаленіло від жару. Лейбко дивився на Юлю і відчув, що і в нього почало палати обличчя.

Тим часом картопля спеклася. Юля почала обділяти всіх порівну.

— Іжте, хлопці, — сміялась Юля, і голос її лунав у темній долині, — але не хапайте так кисле молоко, бо животики почнуть у вас боліти. І тоді вам доведеться цілу ніч возити гній на поле.

— Гляди, Юлю, щоб з тобою це не трапилось.

— От чортяка! — гучно розсміялась Юля і кинула в пастуха картоплиною.

Пастухи довго розмовляли, розповідали один одному нечувані історії про болото, що, лежить за лісом. Вони грали в „ляпанців“, поки не потими-

лися і почали поодинокі замовкати, лише подекуди перекидаючись слівцем. Аж ось замовчали всі.

Ніч множилась, вона налягалась і розлилась по всьому хуторі. Вогнище все палало і ковтало шматки ночі. Пастухи сиділи і дивились у вогонь, деякі починали куняти.

Юля запропонувала:

— Вижнемо коней з лісу, тоді вони не залізуть у болото... А так можна буде трохи й здрігнути.

Коні паслися в полі. Всі пастухи задрімали. У вогнище поклали ще ломаччя і воно поволі горіло, тільки сухі гілки тріщали, наче хтось ламав їх руками.

Юля загорнулась у свиту, поклала голову на Лейбкову ногу і заснула. Лейбко не спав. Він прислухався до сонного Юліного дихання, він лежав обличчям до неба і шукав зірки. Ще в містечку він чув, „що кожної ночі на небі є така зірка, що зветься „Велика Ведмедиця“.

Але він не міг її знайти, хоч „Велика Ведмедиця“ стояла саме проти найближчого до нього дуба. Лейбко сплюнув, щільніше загорнувся в лейбик, підкинув ще трохи гілля у вогнище. Вогонь розігрався. Довгі червоні закарлючки, мов знаки запитання ламалися перед його вузькими очидями і йому здавалося, що вогонь кричить на нього, допитується в нього: „Чого ти мовчиш?.. Що ти робиш на хуторі?“. Він подивився навколо себе. Ліс і ніч. Пастухи сплять, коні пасуться і земля стогне. У Лейбка раптом промайнула думка: „Може тут десь лежить його брат“. Лейбко добре пам'ятає свого брата. Він був робітник, працював у депі, йому було 18 років, коли він пішов на фронт. Лейбко пам'ятає, як чотири року тому одного зимового вечора брат його сидів коло груби, він тількищо прийшов з роботи і читав якийсь папірець... Пізніше він щовечора приносив цілі пакунки паперів, книжок і вночі кудись з ними йшов... Лейбко пам'ятає його дуже добре. Він був здоровий, чорнявий. Лейбко пам'ятає його в шинелі з рушницею...

Чує Лейбко, як вітер блукає в лісі, плутається серед дубів. А може там хтось ходить, може це він, брат його, ходить по лісу? Ні, вже тихо. Ніч роєть тишею. І чого це він раптом пригадав брата? Він знає чому, він теж хоче бути таким, як брат. До свого приїзду на хутір часто вештався коло військового комісаріату. Варив з червоноармійцями картоплю посеред поля. З радістю і гордощами носив колись папірці по установах... Але почала наближатись осінь. Він ходив босий. А тут приїхав Міхл і запропонував йому їхати на хутір. Він розповів це комісарові...

Усмішка прорізала Лейбкове обличчя. Він пам'ятає, як комісар Табакашвілі—грузин—вислухав його. Глянув на його босі, брудні ноги і поклав йому руки на плече: „Ідь, — сказав він йому, — ми вже якось обійдемося без тебе. Ідь у хутір, революція скрізь потребує своїх людей“... Останні два слова він добре пам'ятає. „А що ж я роблю на хуторі? Я сам чув, як Ар'є казав Франеку, що треба голодранцеві відбити хрипи... Він мав на думці Петра Базилева... Напевне... Чому ж я мовчу?“

Лейбко почув, як щось повзе по стерні. Він наставив очі в темряву. Почав прислухатись і почув кашель. Лейбко підвів голову і побачив тінь. Він одразу пізнав Тадеуша. Тоді він заклад два пальці в рот і пустив тоненький переличастий посвист.

Тадеуш не підійшов до Лейбка. Він тільки спитав.

— Хто це?

— Лейбко.

Більше нічого не сказав Тадеуш. Він підійшов до коня, розпутав його і сів верхи. Лейбко мовчав і ждав, Тадеуш поволі під'їхав до вогнища і затримав коня коло Лейбка.

— Куди? — спитав Лейбко.

— У Ставки...

— Чого? — спитав Лейбко.

— Треба.

Лейбко відійшов від вогнища.

— Може і я тобі потрібний?

— Покищо ні.

XIV

Тадеуш переїхав межу, яка відділяє хуторські поля від сільських, повернув коня і під'їхав до великої хати Янка-мельника, де було світло. Тут він затримав коня. Кілька хвилин Тадеуш стояв на місці і до чогось придивлявся, потім вирішив під'їхати ближче.

Через великий сад проїхав він до Янкової хати. Прив'язав коня до дерева, а сам поволеньки одійшов під вікно. Але вікно було завішане, і нічого не було видно. Тоді Тадеуш виліз на дерево. Тепер він міг заглянути до Янка в хату. Ніч була густа, чорна. Тадеуш сидів серед вітів і заглядав у всі вікна. У хаті сиділи:

Франек Зігерт

Янко-мельник

Трохим

Піп

Ар'є Юзефінер

Бенці

Мойше Муфта

кілька бідняків середняки.

Франек і Ар'є сиділи коло комнезамців. Вони щоразу підливали в чарочки і на щось умовляли. Комнезамці сиділи, спершись на свої ціпки, ніяково моргали очима і кивали великими й малими бородами...

Сруел Майданер, Янко-мельник, Мойше, Муфта стояли в кутку з попом. Мойше тримав його за лацкан ряси і щось доводив. А коли піп уже погодився і, потакуючи кивав білою шпичастою бородою, то всі вони пішли до столу, відкубрили нову пляшку горілки, налили і перешили чарки...

Тадеуш поволі зліз з дерева, тихо добрався до коня, сів верхи, шмагнув коня пудом і пішов галопом, через поле до Аврома Ставкера. Собака, що лежав під клунею, вибіг Тадеушу назустріч і захлинувся гавканням. На гавкання вийшов Авром Ставкер, який до пізньої осені спав у клуні. Він сплюнув, почував об двері спину і спитав:

— Хто там?

— Це я.

— Га-а, Тадеуш! — побіг Авром до воріт. — Чого це так раптом?

— Покличте Полю, і йдіть сюди.

Вони сіли під вербами. Широкі череваті поля плюскались вночі. Десь далеко на сільському шляху чулося рипіння воза. Тадеуш розповів, що він бачив у Янка-мельника.

— Знаєш, — взяла Поля Тадеуша за руку, — Ар'є сьогодні дістав папірець, що машини не його... що він тільки служить коло машин.

— Ти це напевне знаєш?

— Так.

— Хто ж підписав?

— Хто ж підписує, крім голови?

— Та-ак, — він поставив ногу на колоду і замислився. Але довго він не міркував. Випрямився і вигукнув: — Ні, ми будемо битися до крові... Крові ми не боїмось... Село повинно мати кооперацію. Ми повинні переорати село... Я завтра напишу до райкому, щоб нам прислали людину. Може ми не вміємо керувати.

Він підійшов до коня і скочив йому на спину. Хотів уже від'їхати, але пригадав:

— Полю, якщо хочеш, їдьмо зі мною, Лейбко хоче щось розповісти.

— Але як я сяду?

— Дай руку!

Поля подала руку і злетіла на коня. Вона схопила Тадеуша за плечі і вони поїхали в ліс. Авром пішов до клуні з усмішкою:

— Чорти, не люди... Невгамовні... Аж хочеться бігти слідом.

XV

Лейбко весь час сидів коло вогнища. Він сидів коло вогнища і раз-у-раз поглядав на ліс, куди поїхав Тадеуш. Минуло чимало часу, поки він почув тупіт кінських копит у північній темряві. Тоді він побіг назустріч.

Коло ставка Лейбко наткнувся на кінську голову.

— З ким це ти їдеш. Тадеуше?

— З нечистим, — засміявся Тадеуш, скочивши на землю, — ану, пізнай, хто це сидить на коні?

Лейбко хотів підійти ближче, але Тадеуш придержав його.

— Ні, кажи так... То не штука пі-
дійти ближче...

Поля не витримала і розсміялася:

— Лейбку, го-го!

— Тихше, — застеріг Тадеуш, — вони
ще можуть прийти сюди...

— Хто? — спитав Лейбко.

— Віджени коня до лісу і приходь
сюди, я тобі розкажу.

Під вербою, що стоїть коло ставу,
вони посідали. Їхні обличчя були на-
пружені. У Тадеуша очі світилися, як
гнилюх у п'їтмі. У Полі вони хмури-
лися. Лейбко сидів проти них, його
обличчя було спокійне, він відчув себе
якось більшим, дужчим. Він почував себе
так, як тоді, коли розносив таємні папірці
в чека. Лейбко усміхнувся сам собі,
згадавши як Ар'є поклав перед ним
на стіл відріз синього сукна і білий
ситець. „Він хотів мене підкупити“...
і розповів про сукно.

— Лейбку, — підсунувся до нього
Тадеуш ближче, — розкажи все, що ти
знаєш... що ти помітив.

Лейбко почав тихесенько розповідати.
Голос його трохи тремтів.

Тадеуш і Поля напружено слухали,
підганяючи Лейбка.

Раптом Лейбко замовк. В далині
серед темряви вирисовувався силует
білого коня. Лейбко пізнав коня. Це
кінв Мойше Муфти. У Лейбка все пе-
ремішалось в голові, він схопив Та-
деуша за руку. Тадеуш і Поля теж
помітили на дорозі білого. Вони при-
нишкли. Зірки спалахували й гасли в
нічному небі. Не ждучи, поки йому
звелять закінчити, Лейбко щільніше
притулювався до Тадеуша і закінчив:

— Я сам чув як Ар'є казав Фра-
неку, що треба Петрові відбити хри-
пи... і це їх робота.

Шлях лежить недалеко ставка. Білий
наближався.

— Лейбку, — підвів його Тадеуш, —
тепер усе залежить від тебе... Отут під
вербою воно має бути поховане, поки
ми не звелимо тобі розповісти. Біжи
до вогнища, лягай і спи. Ти нічого не
знаєш...

Всередині у Лейбка розливалось
якесь тепло. Він стиснув руки Полі

й Тадеушові і побіг до вогнища. Та-
деуш з Полею лісом пішли в село.

Від Янка-мельника вони пішли пізно.
Сруел Майданер і Мойше Муфта по-
їхали додому. Ар'є з Бенці ще залиши-
лись постояти з Трохимом. Франек Зі-
герт поклав руку на плече Трохимові.

— Трохиме, якщо тобі чогось треба,
приходь до мене і бери. Не питай на-
віть.

Трохим був п'яний. Він на все хитав
білою головою. Вітер розсипав йому
підстрижене волосся по обличчю. Він
відчув холод, холод його почав про-
твережувати. Набресклі очі стали ви-
сихати. Він раптом розкрив очі і вда-
рив себе в груди:

— Що я роблю? — зірвав свою драпу
смушеву шапку, вдарив нею об землю
і розплакався. — Як я сюди потрапив?
Ви мене напоїли...

— Трохиме, не клей дурня! — Ар'є
надів йому шапку. — Ніхто тебе не на-
поїв. — Він узяв його під руку, але по-
чув стукіт воза. Це під'їжджав Мойше
Муфта.

— Що таке? — побіг Ар'є назустріч.
— Ми чули як Лейбко щось розпо-
відає, он там коло ставка.

Ар'є і Бенці стрибнули на віз. Вони
залишили Трохима на дорозі і поїхали.
Але біля ставка нікого не було. Ар'є
з Бенці пішли до вогнища. Лейбко ще
раніш розгорнув вогнище. Він загор-
нувся в свиту, ліг коло Юлі й уда-
ніби спить. Він чув, як Ар'є шукає
Бенці іде за ним.

— Лейбку!

Лейбко мовчить, Ар'є наближається
до нього. Ось він штурхає його ногою

— Лейбку!

— Га? — Лейбко неначе прокинувся

— З ким це ти розмовляв коло став-
ка? — спустився Ар'є коло нього на
коліно.

— Хто? — сів Лейбко. — Я?

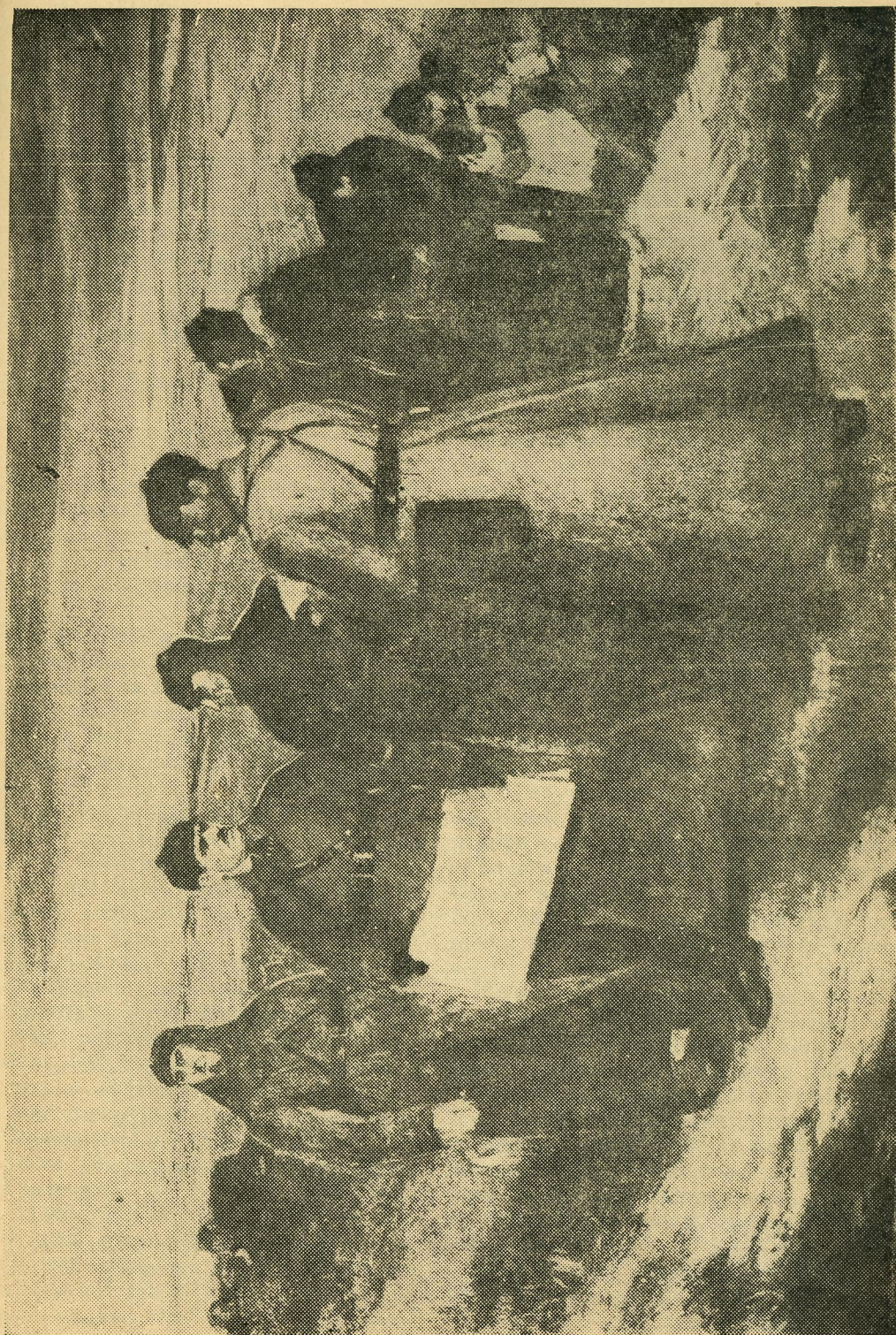
— Ти, оце тільки.

— Ні, — Лейбко знов ліг.

— Лейбку, ти граєшся з вогнем, —
знов посадив його Ар'є.

— Я нічого не знаю, дайте мені
спати.

— Що тут таке? — прокинулась Юля

Худ. І. А. Лукомський

Р.В.Р. Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії (зліва на право
стоять: т.т. Доненко, Блюхер і Вострецов)

— Чорти його знають, — сказав Лейбко.

Ар'є устав. Пастухи по одному почали прокидатись. Ар'є повернувся, потяг за собою Бенці і вони пішли геть.

— Ну, що ти скажеш? — спитав Ар'є у брата.

— Ти мусиш його позбутися.

— Одіслати до дому?

— Ні, його треба держати тут... Але так, щоб він ні з ким не бачився...

— Куди ж я його діну?

— Дай мені його... В мене він буде як кошени.

Цієї ночі Ар'є не спав.

XVI

День на хуторі устав похмурий. Сонце коли-не-коли іржавим більмом намацувало голі, вогкі поля, але й цього сонця незабаром не стало. Хмари повзли над хутором, і хутір сподівався дощу.

Такі дні бувають на початку осені.

В такий день Юлек Петрів орав свій шматок поля на озиме жито. Каштанова конячка згорбившись ішла в плузі. З ніздрів у неї біла пара. Шлея була в обмилинах, неначе хтось намилив коня.

Юлек раз-по-раз прицмокував Каштанчику, щоб не приставав, вимахував у повітрі батоном, поглядаючи на небо. До ночі він хотів доорати смужку, бо як почне дощ лити, то вже потім не можна буде орати.

Опівдні Юлек побачив, що Франек Зігерт біжить через поле на своїх кривих коротких ногах. Франек іде з Ставків. Як і завжди, в його темно-коричневій бороді стирчить люлька, а борода під вітром розділилась надвоє.

Юлек придержав коня і повернувся до Франека. Його сірі очі раптом помарніли. Він подивився на свого коня, на Франека...

... Його батько, як оце тепер він, цілий день орав. Каштанчик був зморений, так само, як тепер... Того вечора батько запряг коня і поїхав до вітряка молоти. Тієї ж ночі його поносила коняка.

Юлек міркує сам собі:

„Якби я тепер запряг коня, то хіба б кінь міг би поносити?“

У Юлека глибоко всередині почало щось накипати. Його сірі очі затяглися рудою плівкою, мов молоко.

Юлек повернувся до лісу, що стоїть в кінці його поля. Він глянув на дуба, під яким лежать його батьки. Петро Базилів ще за життя свого багато разів казав, що коли помре, то нехай поховають його коло дружини... І Юлек виконав батькове бажання. Цілий день, коли Юлек проходить плугом повз лісок, він поглядає на того дуба.

Юлек добре пам'ятає той ранок. То був тихий, голубий ранок.

Того ранку знайшли його батька побитого посеред дороги, що веде до вітряка. Того ранку Франек Зігерт приводив до пам'яті його батька. Він тер йому груди... Юлек добре пам'ятає, що коли Франек Зігерт нахилився над його батьком, сорочка в нього розхристалася і спід неї визирнули подряпані груди. Шматочки крові заплямили Франекові волохаті груди.

— „Хто ж це тоді міг подряпати Франека?“

Щось запаморочило Юлекові голову. Його руки не могли вдержати плуга. Плуг крутився, Каштанчик ішов уже не полем, а ріллею... Юлек ще раз повернув голову назад. Франек повагом крокував по полю. Юлек стиснув зуби. Щось важке, тривожне наляло все його тіло. Юлек пригадав, як Ар'є того ранку пішов з Франеком у двір і щось надто веселі були їхні очі того ранку...

Ненавість Юлека зростала. Звідкільсь тече ця ненавість і наливає все його тіло. Якби він міг, він тепер розкров'янив би Ар'є і Франека. Він відчуває, що вони обоє якось причетні до смерті батька. Юлек з ненавистю б'є заморену конячку. Конячка рветься, горбиться так, що спина стає горбом. Щоразу спиняється Каштанчик, але Юлек не дивиться на нього, він катує його і кричить:

— Тоді міг поносити. А тепер не може тягти плуга!..

Довгенько гнав Юлек коня без жалю. Кінь уже був мокрий, як хлющ.

Водив боками і сапав. Юлек уже ляскав віжками по кінській морді і лаявся:

— А, холера, вйо!

Кінь зупинився, прищулив вуха. Юлек спробував було добром погнати, гладив коня по шії, але кінь не рушав з місця. Він стояв, розчепірівши ноги, готовий упасти.

Юлек сів на плуга, йому зробилося тяжко й тоскно. Кінь опустив вуха і тяжко дихав. Далі не можна орати. Над хутором висить важка хмара, ось ще трохи і полле дощ.

XVII

Тадеуш до півдня сидів у сільраді.

Він ждав Трохима. Трохим не приходив. Зайшов у кооперацію, але Полі не застав. Вона з Авромом пішла в поле. Тоді він подався до Трохима. Тадеуш ішов ріллею — хотів побачитись з Романом, який орав на горбі. На полях ішла оранка. Тут і там виднілася постать за плугом, запряженим здебільшого однією конячиною. Конячина горбилася, гнулася в три дуги, щоразу зупинялася. Селянин сам штовхав плуга. Тадеуш зупинився. Зупинився і оглядав заморених коней та спітнілих орачів. Його обгорнув сум. „Хіба ж це оранка,—подумав Тадеуш,—це ж мука!.. По такій роботі косити мені бур'ян, а не хліб... Якби можна було оці всі плуги і конячки зібрати докупи—сам до себе казав Тадеуш,—тоді б легше було обробити землю... Всі вкупі могли б купити машину...“ Він сплюнув і пішов до Трохима в конюшню.

Трохим стояв з вилами в руках—підстилав коневі.

День добрий,—сказав Тадеуш.

— Дай боже!—відповів Трохим.

Трохим поставив вила у куток і вийшов у двір. Він сперся на воза, що стояв посеред двору, вийняв торбинку з тютюном, закрутив з синього паперу цигарку і закурив.

— Що чувати, Тадеуше?

— Оце я й хотів спитати,—теж поставив Тадеуш праву ногу на воза,—щось у тебе робиться.

— У мене?—виричив Трохим на Та-

деуша зелені очі і засунув довгі руки в свою білу кучму.—Уперше чую.

— А я вже давно чув,—Тадеуш теж закрутив цигарку і закурив. Трохим опустив голову, ще раз почувався, а потім сказав:

— Про що ти говориш?

Трохим почав моргати білими віями, неначе щось йому запорошило очі.

— Ні про що,—розсміявся Тадеуш,—якщо ти не знаєш, то я знаю. Селяни вірять тобі, як своєму, а ти...

У Трохима почервоніла потилиця. Він скоса глянув на Тадеуша і пішов у стайню. Він узяв вила і знову почав розстилати солому. Тадеуш стояв, спершись на драбину, і курив. Очі у нього палали. Він раз-у-раз зятаввся, густі клубки диму вилися навколо його голови. Потім він раптом гнівно кинув цигарку на землю, затоптав її ногою і пішов у хутір.

Тадеуш пішов до Юлі, але в хаті її не застав. Він вийшов у поле. Там він знайшов Юлека, той сидів на плузі, поклавши голову на долоні. Кінь був мокрий і запінений.

— Що це?

Юлек мовчав, не рухаючись.

Тадеуш підійшов до коня, вдарив його по передніх ногах:

— Каштан хворий!

Кінь стояв посеред двору. Юлек сидів на порозі хати. Уже було після півдня. Кури похажали по двору, опустивши хвости. У хліві кувікали свині.

— Буде дощ,—Юлек з тугою дивився на загнаного коня,—чуєш, як поросята кувікають. Чим його добрати?

— Ти матимеш коня, — заспокой його Тадеуш,—але треба щось робити цьому коневі.

— Треба послати по Мотрону.

— Та ні,—м'явся Тадеуш,—що вони розуміє. Краще до ветеринара.

— Та на чорта,—хлипала Юля, дивлячись на коня,—баба Мотрона як відшепче, то мов рукою здійме.

Баба Мотрона живе в маленькій хатинці далеко від хутора.

У верболозі живе. Верболіз навколо її хати густий. Серед верболозу багато лото. Про цей верболіз по всій околиці

ходили різні легенди, страшні оповідання, ще страшніші, ніж про болото, що лежить недалеко дубового лісу. Селяни розповідали, що посеред ночі вони бачили велике вогнище поміж верболозом і одразу це вогнище гасло, і селяни хрестились. Баба Мотрона сама наказувала всім, щоб увечері до неї не ходили... бо на заході сонця вона вже не має сили над нечистим... До баби Мотрони їздили селяни з усієї округи. Вона лікувала всякі хвороби, людські й скотячі... За лікування божевільного баба Мотрона брала сім разів по сім аршин полотна, кажучи, що лише тоді може його вилікувати. Вона відшпигувала „урок“, виливала переполох.

Юля понесла бабі Мотроні подарунок, щоб та пошептала коневі. Баба зав'язала вузлик на червоній хустці, тричі поплувала на вузлик і поклала хустинку під стріху. Але коневі не полегшало. Вуха в нього ще більше обвисли, боки завалилися і передні ноги ви нулися.

— Я ж казав, що не допоможе,—сердився Тадеуш.

— Знаєш ти, — ображено відповіла Юля,—ще допоможе!

— Як уже там воно буде,—бідкався Юлек,—я не можу доорати.

— Треба послати по Олексія,—запропонував Тадеуш,—хай він пустить кров коневі.

Уже настала ніч. Каштанчик все ще стояв посеред двору. Юлек сидів на порозі. Юля з Тадеушем сиділи на перелазі.

Сиділи мовчки.

Ждали Олексія.

Олексій - „коновал“ прийшов. Він вище збив смушеву шапку, яку носив ціле літо, і почав обмацувати коня.

— Покищо не треба пускати кров,—сам до себе говорив Олексій,—треба завести коня в болото. Там є п'явки, вони витягнуть погану кров...

XVIII

Початок ночі був холодний. Пастухи пригнали коней до дубового лісу. Лейбко назбирав у лісі хмизу і розпалив вогнище. Пастухи тим часом пугали

коней. Вогнище розгорілося, і вітер крутив по темній, холодній ночі вихор вогню. Пастухи сиділи навколо вогнища, як кожної ночі, пекли картоплю і розповідали казки.

... Був колись єврей кравець,—почав Лейбко,—ні, не кравець, а скляр, ну такий, як мій батько...

— Твій батько скляр, Лейбку? Не такий, як Ар'є?

— М-м, так, ось цей скляр, так само, як і мій батько, ходив по селах з ящиком скла і з аршином...

— Твій батько хіба ходить з ящиком скла по селах? — перепитав другий пастух.

— Ну да. Одного разу...

— Твій батько бідний, га, Лейбку?

— М-м, так.

Коли картопля спеклася, 'кожен пастух від своєї частки поклав Лейбкові картоплину.

— Їж, Лейбку, їж—підсовували йому пастухи глечик з кислим молоком.

— Твій батько ще й тепер бідний? Га, Лейбку?

Лейбко мовчав, йому защеміло коло серця. Йому хотілося обіймати й цілувати кожного пастуха окремо. Щось тиснуло йому в горлі, бо ніколи з Лейбком так тепло не розмовляли. Лейбко відчув, що пастухи дивляться на нього жалісно й співчутливо.

— Лягай, Лейбку, спи. Ну, лягай, ми самі доглянемо за Ар'євим карим... Ось у нас є ще одна свита... на тобі.

Вогнище горіло в підніжжі лісу. Пастухи занурилися у свити і подрімували, лише один сидів на варті. Лейбко загорнувся у свиту, але не міг заснути. Над дубами висіла чорна, холодна ніч. По тім боці лісу чулася тиха мелодія; що котилася по вкритих інеем тихих полях.

Лейбко лежав і дивився у вогонь. Йому стало тоскно: Тадеуша він чогось не бачить, а коли й бачить, то не може з ним розмовляти. Дома на нього не дивляться, стережуться його. Ар'є ніколи не розмовляє в його присутності, а вчора сказав:

— Лейбку, завтра ти перейдеш до Бенці.

Антін грає на сопілці. З того боку лісу чути знайому мелодію. Лейбко почав прислухатись і крізь дубові стовбури до Лейбових вух дійшла знайома мелодія:

На городі вер-ба ря-а-а-сна,
На городі вер-ба рясна,
Там стояла дів-ка кра-а-сна...

Лейбко впізнав Юлін голос. У нього щось колихнулося під свитою — серце здригнулося. Він швидко підвівся, оглянувся на всі чотири темні сторони, ще раз нашорошив вуха. Звідки це йде Юлін голос? І потай, щоб Антін його не помітив, він прослизнув у ліс. Лейбко ішов на голос, але не міг зрозуміти він, як туди серед ночі потрапила Юля.

XIX

Коновал Олексій нічого більше не казав. Він знову насунув на очі смужку шапку, узяв ціпка й пішов. Але Юлек зрозумів, що мав на думці Олексій. Юля взяла Каштанчика за повід і повела його під дубовий ліс у калюжу. Під лісом лежить вона, ця калюжа, що круглий рік не висихає. В тій калюжі уже не раз загрузала то корова, то вівця, доводилося потім витягати їх канатами. Юля повела туди коня, а щоб кінь не вибіг з калюжі, коли п'явки насядуть на нього, треба було сидіти на Каштанчику верхи.

Юля боса сиділа на коні. Сиділа Юля на коні і в неї мерзли ноги. Але згодом вона, Юля, забула, що ніч холодна і що холодна ніч чіпляється до її ніг, забула через те, що п'явки впилися в Каштанчика, і він почав крутитись і хотів лягти... Юлі ледве вдалося вгамувати коня. А осіння ніч над хутором хвилювалась і захлиналась вітром. Старі дуби вимахували довгими покрученими руками.

Юля сиділа на коні і бачила, що по тім боці лісу палає вогнище, вона разів кілька гукала:

— Го-го-го!

Але ніхто не відповідав. Вогнище щоразу меншало, поки залишило на віддалі криваве око. Юля зрозуміла, що пастухи вже сплять. Вона тихо сиділа

на коні, дивилась у далину. Навкруги рясна пільма. Молоді, білі берези гнуть перед вітром, шумлять і шелестять. Раніше чулося, як десь далеко співала Поля, на всю околицю розносилася пісня з довгим кінцем. Потім зовсім стихло.

Юлі стало сумно й лячно. На думку їй спало кілька казок, яких вона начулася на хуторі про цю калюжу. Острах підкотився під серце. Ніч така чорна й густа, що Юлі здавалося, ніби кожна цяточка, яку помічає її око, це щось живе й жахливе. І кожна цяточка росте й більшає... Шелест дубів лякав її. Здавалось, що кожен уклін, кожен помах гілки каже їй:

„Авжеж, Юлю, усі казки, що ти чула про цю калюжу, свята правда... і хто знає, що може з тобою трапитись до ранку“.

Юля з остраху тричі перехрестилась і їй трохи полегшало. Щоб зовсім прогнати страх, вона почала співати, по хутору розлігся гарний жіночий голос.

Це співала Юля, співала з нудьги і остраху...

Лейбко ішов на голос. Ішов і стукав по черевах дубів, але раптом зупинився. Він загубив голос. Він почав пильніше прислухатись, але навкруги було тихо, начебто хутір набрав повен рот води. Юля почула, як стукотить у лісі, як шелестять кроки — в неї впало серце. Вона гадала, що це напевне на неї суне якийсь нечистий... Юля замовкла. Спинивши подих, вона притулила голову до кінської гриви і почала прислухатись. Кроки стали чутніші. Шелест ніг по сухому листю почувся ближче.

Лейбко вийшов з лісу, зупинився на полі і ще раз прислухавсь, може знову почує знайомий голос. Але ніч мовчала. Тільки вітер грав на дубових вітах.

Хутірські череваті поля укрилися ніччю і мовчали.

Не чути нічого. Але ж чув Лейбко, як вона співала. Адже чув він Юлін голос.

Все тихо. Лейбко повернув було назад до вогнища, але воно десь зникло. Раніш він чув, як Антін грає на сопілці.

Тепер нічого не чути. Голос завів його сюди і голосу цього не стало. Лейбко злякався, хоч на вдачу й не був лякливий. Він теж наслухався різних казок про калюжу. Раптом пригадалося йому, як старий Олексій розповідав якось неділішнього вечора:

— Одного разу ішов я отак із Суховолі. Уже було геть пізно вночі, зірки вже мали вкладатись спати. А я йду собі додому лісом. А тут бачу, пасеться білий кінь. А я ж знаю коней з хутора, як свою Горпину... Думаю собі: на хуторі білих коней немає, напевне цей заблудив з ближнього села... Ну, міркую собі, треба взяти білого до себе в стайню, мабуть його завтра хтось шукатиме. Ось вам маєте одне. А далі міркую собі: „До дому таки далеченько, скочу я на коника і під'їду“. Підійшов я до білого близенько, а він стоїть і пасеться... Спокійна коняка, думаю собі, і беру його за гриву і веду до пня. Він собі йде за мною, але раптом я почув — щось як штурхоне мене в плече. Обертаюсь, — нема нікого... нема коня, а на калюжі бачу вогонь... В калюжі стоїть біля вогню гола шейма з розпущеним білим волоссям і висунула мені довгий язик“...

Юля все ще лежала, притулившись головою до гриви коня. Вона вже більше не чула кроків. Поволі підвелась, оглянувшись — темно й тихо. Щоб розігнати всякі думки і розвіяти страх, вона знову почала співати... Лейбко стояв посеред лісу і коли він ще раз почув спів, йому вже здалося, що це мана. Але голос все ж таки досягає його вух. „Мабуть таки нечистий“.

Він ступнув кілька кроків уперед. Приклав долоні до рота і гукав просто в ніч.

— Ю-у-лю-у! Го-го-о!

— Гов-го-ов!

— Ю-лю-у!

— Го-го-ов! — відповіло йому здалеку.

Лейбко пустився бігти на голос. Недалеко від калюжі він зупинився і знов гукнув:

— Ю-лю-у!

Йому відповіли зовсім близько:

— Лейбку, це ти?

— Я, Юлю.

Юля виїхала з калюжі. Вона стрибнула з коняки й підбігла до Лейбка.

— Ти мене перелякав.

— Дурниці, — узяв її Лейбко за руку, — вигадують байки... Колись читав я таку казку, що в лісі ходять нечиста сила... Це все вигадки... Треба живих боятись...

— Ти може й мене боїшся, — вона засміялась. Притиснула його до себе і розповіла чому вона сидить в калюжі.

— Мені самій сумно. Побудь зі мною трошки, гаразд, Лейбку.

— Гаразд, Юлю! — Лейбко притулився до неї — Я побуду. Чомусь мені так гарно коло тебе.

XX

Ще з вечора, коли Юля повела коня в калюжу, Юлек з головним болем поліз на „вишки“¹ і кинувся в сіно. Юлек лежав із заплющеними очима. Голова йому палала. В скронях шпигали гострі леза. По всьому тіла переходила гра гострих голок. Не міг Юлек розплющити очі, бо очі запухли... Опівночі, коли другі півні перегукнулись по хутору, Юлек заснув і тривожний був сон у нього. Уві-сні він бачив:

... Світанок. Осінній світанок. Його батько лежить забитий і дихає поволі так, що важко знати, чи хоч живого довезуть його додому...

Юлек уві-сні відчуває як батько бореться з Франеком Зігертом. Але Франек здоровіший і батько вже лежить на мокрій землі, а Франек б'є його під груди...

Юлек рвонувся до Франека.. і прокинувся. Прокинувся він набагато раніше, ніж почав розливатись ріденький світанок. Сірі очі йому були ще набресклі. І дивився він набресклими очима крізь дірявий дах на передранкове небо. Він дивився в передранкове небо і бачив Франека Зігерта, що з примруженими очима ходив широким кроком через поле... Дивився Юлек у холодний, синій ранок і бачив себе на порозі хати, а Тадеуша на плетену

¹ Горище стайні чи сарай, де лежить сіно

тину. Лише вчора ввечері вони обоє так сиділи і Юлек раптом його спитав:

— Тадеуше, як ти гадаєш, чи не має Франек своєї частки в батьковій смерті. Кажу тобі, Тадеуше, Франек убив мого батька...

Тадеуш так рвучко підвів голову, неначе наступив на розпечену залізязку. Очі його зустрілися з Юлековими: пара тьмяних і пара сірих довго вдивлялися одне в одне. Сірі очі дивилися в тьмяні так допитливо, немов благали:

— Знаю, що ти знаєш. Чому б тобі не розповісти. Адже мені теж можна це знати...

Тадеуш нічого не розповів. Тадеуш вирішив, поки не довідається ґрунтовно, нікому не розповідати. Він вийшов з подвір'я і подався полем шукати Лейба, ка і ще раз із ним поговорити. Юлек так і лишився сидіти на порозі. Після того, як Тадеуш пішов, підозрав в Юлека стала ще більша. Все тіло налялося ненавистю до Франека.

Юлек лежав і набресклими очима дивився на небо крізь діравий дах. Відчував Юлек, що це Франекова робота... Він разів кілька підводився і знову лягав. Більше не міг улежати. Всередині йому пекло. Він бачив перед собою Франекові подряпані груди... І батька свого на землі... Юлек не міг більше влєжати на „вишках“...

Ранок на хуторі вже був світлий. З усього хутора збігалися з відрами, з мокрими ряднами. Із Ставків і з Суховолі прискакали верхи. Горіла Франекова стайня. Собаки, піджавши хвости, вили, Франекова худоба з ревом бігала по стайні. Коні сахалися і ржали. Але на двір вони не хотіли бігти. А вогонь з кожною хвилиною більшав. Франек бігав по подвір'ю і кричав:

— Рятуйте худобу!

Селяни, що вкривали мокрими ряднами сусідні хати, пустились виганяти худобу. Турчали й гукали худобі на вуха і худоба почала вибігати. П'ятеро коней вибігли із стайні, тільки Каштанка з лошатком, що стояли у Франека в окремій загорожі, не йшла. Не допомагали ні турчання, ні вигуки над вухом. Лошатко були вигнали, але воно

відразу забігло назад. Тим часом треба було виходити із стайні, бо вона вже захлиналась вогнем.

Стайня горіла, немов крива свічка горіла стайня, бо вітер гнав вогонь у поле. Франек разів кілька оббіг стайню, думав урятувати хоч лоша, але даремно. Він став на горбку і почав дивитися на вогонь.

Ар'є Юзефінер за хатою надягав на себе картаті бостонові штани, бо в них лежали всі гроші. Фрадл вилізла крізь вікно у сад.

— Ар'є, де ти?

— Ось я,— біг до неї назустріч Ар'є,—де вузлик.

— Ось на тобі, держи. Я щонебудь вдягну.

— Мерщій, мерщій, але дай шию, я тобі повішу вузлика.

— Підпалили, га, Ар'є?

— Підпалили, підпалили, не крутись лише, держи ввесь час руку за пазухою... Щоб не забула. Серце мені віщує, Фрадл, що це вже почалось... Було б краще, якби я тепер поїхав на пару тижнів... — А мене ти покинеш? Саму одну? Я не залишусь, не треба мені...

— Цить, дивись на неї, я ж ще не їду,— і вони обидва ввійшли у двір.

Франек Зігерт усе стояв на горбку і дивився, як стайня давиться вогнем. Покрівля вже згоріла, уже від неї і знаку не лишилось. Вже горять крокви, уже починають падати стіни... Франек ще раз простежив за вітром: вітер іде стороною; огонь не йде у двір. Тоді він набив люльку і закурив. Він зморщив половину обличчя і вийшов у поле.

По полю бігала худоба, хвости позадиравши. Вогонь котився по землі, шугав по землі. Коні брикались, бігали колом. Ар'їв огир задрав хвоста, вигнув шию і пішов полем, здіймаючи хмару куряви.

Франек майже вбіг у двір. Він відшукав Ар'є і сіпнув його за рукав. Обоє сперлися на тин. Ар'є нагнувся до Франека і ніби прикурював у нього цигарку.

— Тепер оце настав час,— почав Франек, коли голова Ар'є уже майже лежала в нього на плечі,—можна здихатись його, як ви гадаєте.

— Кого?—Ар'є підвів голову і наморщив плямуватий лоб.

— Тадеуша... зрозуміли?

— М-м,—Ар'є перейшов на другий бік,—але звідки ви знаєте, що це він...

Франек теж перейшов по той бік тину.

— Яка різниця. Ви вже знаєте, що ви маєте робити?

— Знаю!

— То ходіть до людей.

Коли хмари крутилися по просторах, коли червона хмара вже вкрила Ставківське небо, Тадеуш ще спав у Арона в клуні. Але собаки так почали вити з усіх боків, що Тадеуш переляканий і заспаний вискочив і побачив:

По лісу від одної дубової крони до другої, неначе білки, танцювали довгі стрічки вогню. Все небо палало і здавалось, що пожежа на самому небі, що десь там зайнялося і палає, лише шматок вогню упав сюди на землю і горить зверху і горить знизу...

— Авроне,—прибіг Тадеуш у клуню,—горить. На хуторі горить. І мені здається, що горить у Франека.

Авром нашвидку підперезав штани і вибіг на двір. На дворі його теж зустріло ясне світло. Вигнутий вогонь котився по лісу. Авром перекрутив кашкета і сплюнув:

— Холера!.. Хто це підпустив червоного півня?

Тадеуш не відповів. Він дивився, як вогонь буяє по хутору, щохвилини висуває свою червону голову до села. Тадеушеві раптом промайнула думка: „Мабуть це Юлева справа“... Він сіпнув Аврома за рукав:

— Авроне, біжим!

Обидва побігли. Вони бігли по полю, по рівчакках. На полі було світло. Пожежа гуляла на просторі. Пожежа паслася на полях. Авром Ставкер біг засапавшись і айкав:

— Ай, ай.. ручки, ножки викорчувати, вони ж занепасти можуть... ці малі байстрюки...

Тадеуш перший прибіг на подвір'я. Він пустився шукати Юлека. Очі його обскакали ціле подвір'я, а Юлека не зустріли. Тадеуш бачив, як Юля з Лейбком прибігли на подвір'я переля-

кані. Він подався до них, але тут Франек заступив йому дорогу з лементом: — Завіщо ти мене підпалив? Що ти проти мене маєш?

Тадеуш став, глянув на Франека, потім підійшов до нього так близько, що Франекова борода торкнулася його обличчя.

— Це не пройде,—сказав Тадеуш Франекові в саме обличчя.—Даремно репетуєш... Це тобі...

— Дивіться, люди добрі!—повернувся Франек до юрби.—Він удає, ніби нічого не знає...—Франек ухопив Тадеуша за ладкан і почав термосити.—Скажи тільки, що ти мав проти мене.

— Нехай скаже!—підхопив Ар'є Юзефінер Франекові слова.—Палити, чи ти бачив? Голову йому зняти треба!..—Але його підтримало небагато голосів у дворі і за ворітьми знялася метушня...

Авром Ставкер лишився стояти, як приголомшений. Вогонь ламався над головами. Вітер погнав вогонь на подвір'я. Іскра упала Авромові в око. У дворі стало грязько й слизько. Гурток навколо Франека побільшав. Тадеуша оточили. Франеків голос щоразу міцнішав.

— Він мене підпалив!

Авром скочив на водовозку, перекрутив кашкета на другий бік і розіп'яв руки в повітрі:

— Люди добрі, не вірте Франекові!..—Але його голос потонув у гаморі. Лейбко теж хотів протиснутись крізь натовп до Тадеуша, але його відштовхували, тоді він підбіг до воза, де стояв Авром.

— Комнезамівці,—махав руками Авром,—він ночував у мене в клуні!.. Зі мною спав!

Даремно. Пробігла чутка, що Франек б'є Тадеуша і комнезамівці не потребували Авромової промови. Юрба поділилась надвое, уже точилась бійка. Жінки верещали, Фрадл вилізла на тин, держала руки за пазухою і не своїм голосом верещала:

— Ар'є, гвалт! Ар'є! Ти ж у нових штанях!.. Вони тебе вб'ють!..

Ар'є не хотів і слухати. Він побачив Аврома на возі і запалав люттю. „Га-а, цей голиш теж тут... Скрізь йому треба“... Ар'є підбіг, сіпнув воза вперед,

назад. Авром стояв спершись однією ногою на драбину. Він хитнувся туди й назад і впав на Лейбка, що стояв коло возу.

— Ви впали, реб Авроме! — підбіг Ар'є до нього і хотів допомогти йому підвестись, — Навіщо нам втручатись туди, куди не треба?

— Якби ви не сіпнули воза, — підвівся з землі Лейбко і витер грязюку з обличчя, — то реб Авром не впав би.

— Гетьти, байстрюк! — штовхнув Ар'є правою рукою Лейбка від себе і Лейбко ще раз упав на землю. — Ти теж устряєш?!

— Я встряю туди, куди не треба? — Авром спересердя рвонув себе за бороду. Він поплював на долоні, потер одна об одну, підвівся навшипиньки і одважив Ар'є кулаком по вуху. — Оце вам за те, що воза тягаєте! Оце вам за Лейбка!.. А це вам за те, що ви встряєте тут!..

Бійка по дворі розгорнулася, по всьому селу поширилася звістка: „у Франека б'ються... б'ють Тадеуша“. Бігло старе й мале. Янко-мельник і Михайло Тодосків схопили орчики з возів, скочили на коней і побігли на допомогу Франекові.

Стайня тим часом палала, жмути вогню лизали простір, лемент і бійка більшали. Кров уже юшила на обличчях. У Аврома і Лейбка закипіла кров. Облишивши Ар'є, вони вхопили дрючки і кинулись допомагати Тадеушу.

Ніч тим часом не стояла. Ранок добився до хутора. Світанок добивався до хутора і аж коли зовсім розвиднилось, Юля знайшла Юлека під клунею, а недалеко від нього валявся коробок сірників.

XXI

Небо над болотним сільським шляхом купалося в блакиті. Неділішний полудень. Вітер тинявся по сільських садах, підіймав стріхи і плутався в бородах селян, що стояли коло церкви. Стояли селяни в свитах, в заячих і смушевих шапках, підкурювали і так похмарніле сонце, спльовували крізь зуби, лузали насіння.

Молодь купчилася на шляху, коло розламаной школи. Стояли на східцях ганку. Не знали, що робити.

У всіх усередині якось кипіло, всі були якось прибиті. Усе село мало тепер про що розмовляти. Гомоніли про Тадеуша, що сидить у Барашівській міліції, про Юлека Петрова, що раптом захворів.

— Ось робить мені, що хочете, — доводив низенький селянин у подертій свиті, — я на Тадеуша не повірю... Тадеуш не підпалить.

Михайло Тодосків у новому чорному кожусі насунув на самі очі каракулеву чорну шапку, провів рукою по довгих рудих вусах і засміявся:

— Такий він святий та божий! Він був би нас усіх спалив... Адже він бунтував село!

— А як же, — підтримав його Янко-мельник, — віч же забирав у нас молоко, нібито в кооперацію, а де гроші?...

— Він нас не душив, — Роман підперезав подерту свитку. — Ар'є нас душив... Вам, хазяїнам, він платив по півтора аршини за пуд молока... Хіба ми не знаємо?

— Це брехня! — перебив Янко.

— У нас брехня, — засміявся Роман, — у вас правда. Тадеуш з голови видумав. А Лейбко теж не знає?

— Лейбко... м-м... — і Янко заїкнувся, — що він знає — дитина...

— Лейбко — дитина? Він розумніший за дорослого!

— Це вам так не загоїться, — втрутився молодий парубок — це все з'ясується... Якби Петро Базилів живий був, то все було б інше, довідалися б і про пожежу. Авромові не хотять вірити...

Підійшов Авром. Він ішов повагом, у старому кожусі, топтав великими чобітьми грязь на шляху.

— Ось іде Авром, — вигукнув Роман, — хай він ще раз розповість. Голову закладаю, що Тадеуш сидить задурно. Франек вигадав.

— Не треба тобі й голови закладати, — прикурив Авром погаслу махорчану цигарку, що висіла в нього на нижній губі, — я записягнусь перед усією громадою, що Тадеуш не підпалював. Він ночував у мене в клуні

цієї ночі, ми обоє вибігли з клуні, коли вже горіло...

— Ось воно як, — Роман запахнув подерту свитку і сірі очі в нього спахнули, — а вони вірять Франекові... Я пам'ятаю ще як Франек топтав мене колись ногами. Це було ще при царі. Зима тоді була, у хаті в мене всі позамерзли. Я пішов у ліс зібрати дешицю хмизу, галузок, так Франек, ввіймавши мене, топтав ногами, а тоді одвів до станового.

— У людей не так, — почував потилицю селянин, — а в нас не так, як у людей. Який врожай, такий і лад. Ось візьміть Чернове — теж село. Там не платять шість фунтів з пуда помолу...

З того краю села почувся спів. Грала гармошка. На шляху згодом показала купка хлопців. Янка-мельника син ішов розхристаний, шапка на очі, ішов і хрипів.

Франекова старша донька ішла коло нього і реготалась. Кілька хазяйських синів підтримували його. Колишній учитель школи, що років на два зник було з села і оце недавно повернувся, ішов поруч з Янковим сином, підтримував його під руку і усміхався... Ззаду ішли кілька парубків, хиталися, топали подертими чоботями по грязюці.

Вони зупинились коло гуртка. Янків син підійшов до Аврома, насунув йому шапку на очі. П'яниці зареготалися.

— Дурню, — Роман відштовхнув Янкового сина від Аврома, — чи він тебе чіпає? Напився як...

— Ти що? Голодранець! — Янків син підсунувся до селянина. — Чи давно ти ходив попід тинню, а тепер з тебе велике цабе. Почекай трошки... ми вам покажемо.

— Іди, сину, додому, — підійшов до нього Янко, — не зачіпай людей... Одведіть його додому, Олексію Івановичу, — звернувся він до вчителя, — він верзе дурниці... п'яний.

За церквою вже заходило червоне чисте сонце. Узався невеликий мороз, шлях затягло льодком. В церкві почало бевкати до вечерні.

Парубки відійшли. Гармошка знов заграла. Селяни посунули в церкву. Янко цього разу у церкву не пішов, він

спустився ліском до Франека Зігерта. Роман провів Янка очима, потім узяв Аврома за рукав:

— Ходім, Авроне, погібелі ще на них нема...

XXII

На другий день після пожежі Ар'є надіслав Лейбка до Бенці. Після смерті Велвла Бейля забралась у ліжку, а Бейліне ліжко широке, дубове. І лежить Бейля на двох перинах, на чотирьох подушках, периною накривається. Сидить собі Бейля на перинах і бідкається:

— Хіба мені щось болить, якби не задишка... Ой, задишка мене у землю вжене.

У Бенці була наймичка в хаті, але Бейля не могла терпіти, що приходять щовечора хлопці і сміються, пустують з наймичкою, заважають їй, Бейлі, читати молитовника, то й чи може Бейля наглядати, що вони роблять там, у коморі. Якби не задишка, вона б зійшла. А Бенці ніколи немає вдома, цілі ночі він у лісі, жене самогон. Вона б може й не терпіла тієї наймички, так що інше вона має робити. Їй же не можна без людини в хаті. А як привести єврейську дівчину з містечка, то її ж треба десь записати, платити за неї, отже краще, щоб чужі очі були якомога далі.

Глибока осінь у хуторі блукала по всіх шляхах. Березовий ліс, що стояв коло Бенціної хати, цілі ночі корчився і стогнав, мов породілля. Хата дивиться на ліс одним маленьким віконцем. У хаті цілими днями двоє людей — стара Бейлі і Лейбко. Бенці приходив додому дуже рідко.

Тяжко було Лейбкові нести на собі сум хутора і цієї хати. Лейбко лежав цілий день на лаві, дивився, як стара Бейля дивиться крізь побиті окуляри, закручені стьошками за її довгі вуха. Вона сидить на перинах, спираючись на подушки, щохвилини харкає в баночку, що стоїть коло неї. Білий очіпок на її голові наганяє на нього острах.

І ось ніч. Лампочка висить над Бейліним ліжком. Вона сидить на подушках, заплющивши очі в окулярах на синьому носі, і висвистує носом. А навкруги тихо, а навкруги ніч. Не чути навіть ніде гавкання собак. Лейбко лежить на лаві і дивиться крізь маленьке віконце у ліс. Місячна ніч, вітряна місячна ніч. Вітер гаяє місяць по лісу. Тоненькі березові віти шмагають місяць по спині. Перед Лейбковими очима розгортається світанок, горить Франекова стайня, він сидить з Юлею під дубовим лісом, коло калюжі вони сидять... Бійка... Франек б'є Тадеуша... Тадеуш заарештований... Ар'є замкнув його тут, щоб він сидів і стеріг стару Бейлю... Лейбко відводить очі від лісу і наставляє їх на стару. Лампочка освітлює її обличчя — довге обличчя, щелепи стирчать, руки лежать простягнені вперед на перині. Лейбко присягнувся б, що вона вже вмерла. Острах обіймає його: „Лежати цілу ніч у хаті з мерцем“.

— Бабо! — починає Лейбко будити.

— Га? — вона навіть не спить, це вона просто так сидить. А її „га“, неначе вийшло з чогось неживого і нагнало на Лейбка ще більший острах. Ніч тягнеться, плентається поволеньки, немов стара шкапа болотяним шляхом. Лейбко задрімав. Йому здається, що Юля коло нього, він тулиться до неї і скаржиться, а Юля сидить коло нього, пестить йому голову і розповідає: „Тадеуш прийшов... Поля прийшла і...“

— Лейбку, а Лейбку! — Лейбко розплющує очі.

— Чого вам?

— Нічого, я питаю, чи ти спиш?

Лейбко вже не може спати. Він думає про Тадеуша, про Ар'є. А може Ар'є вже знає? А куди ж він, Лейбко, дінеться? Чи втекти?

А ніч грається на березах і навколо хатки тихо. Місяця вже нема, вітер кудись його загнав і березові віти зашмагали його. Лейбко вже чує, як ніч поїняв густий дощ, і Лейбкові здається, що хатка піднялась і пливе через поле.

XXIV

Янко пішов до Франека. Він застав його в клуні. Франек порався там, го-

тував ножі до січкари. Завтра він хоче різати січку.

У дворі товпилися чоловіки, жінки, парубки й дівчата. Стояли з відрами молока. Це принесли вечірнє молоко. У снігах Ар'є коло молокоміра важив молоко. З кожного відра він одливав трошки у довгу скляну трубку на пробу. Сепаратор гув, лампа горіла на стіні. Ар'є важить молоко так майстерно, що селянин не встигає глянути на молокомір, а вже Ар'є виливає молоко і гукає до Фрадл у хату:

— Запиши двадцять чотири фунти.

— Вісімнадцять фунтів.

— Дев'ять фунтів.

У коморі колотили масло. Ар'є щоразу виходив глянути на шкельце масельниці, чи воно вже чисте.

Вечір був ясний, місячний. Хутірські поля залило живе срібло. Від молодого морозу, що прийшов у хутір, заллялися поля живим сріблом. Селяни стиха гомоніли. Дивилися на обгорілу Франекову стайню і побачивши Янка, що зайшов у Франекову клуню, почали говорити про Тадеуша. Гомоніли про Ар'є.

— Раз назавжди, — міркували поміж собою селяни, — досить носили молоко, нехай він нам платить так, як платить хазяїнам.

— Віддаєш йому останнє молоко, сам голодуєш...

Ар'є вийшов з сіней, почув, як шукаються навколо. Він удав, ніби не чує. Франек покликав його, він увійшов у клуню.

Клуня у Франека велика, аж до бантин закладена житом, пшеницею. Франек не молотить своє збіжжя, він чекає дорожнечі. Серед току Франек натягав торішніх вимолочених снопів, їх він поріже на січку. На току темно. Тільки перед відчиненими дверима крутиться місяць. Янко сидить на яслах. Франек ходить по току з погаслою люлькою в зубах.

— Вся катавасія з молоком, — почав Франек, — іде від Лейбка. Усе село сьогодні гомоніло, тепер уже все ясно.

Франек замовк. Він сів коло Янка і моргнув до Ар'є, щоб той підійшов ближче.

— Треба раду дати, Арелю! — почав Франек. — Авром ходить по селу і поширює чутки, що Тадеуш цієї ночі під час пожежі ночував у нього в клуні...

Франек підвівся і знов почав ходити по току. Він добре пам'ятає, як на картопляному полі Тадеуш звелів кинути роботу і сказав йому: „Я вам не Петро Базилів“.

— Значить, він знає.

Ар'є вже більше не чув, що Франек йому казав. Обличчя його заплило кров'ю, іржава борода тремтіла. Він вибіг з клуні, ввійшов у хату і звелів Фрадл, щоб вона приймала молоко. Потім зробив спокійне обличчя, покрутився трохи по двору, далі пішов у стайню, вивів карого по той бік двору, скочив верхи і поїхав до Бенці.

Стара Бейля сиділа на перинах з окулярами на довгому синьому носі і дрімала. Лампочка горіла, тишу в хаті можна було намацати руками. Лейбко лежав на лаві, але йому не лежалося. Він натягнув старого лейбика і вийшов на двір. Від пожежі Лейбко ходив замислений, пригнічений, він думав про Тадеуша, про Юлю, він знав, що Юлек хорий, не знав тільки, що вже приїхала Поля.

Ходив Лейбко по дорозі, що веде від хати до лісу. Вечір був гарний, березняк запнувся інеєм, стоїть і мовчить. Лейбко ходить по дорозі і думає, чим це кінчиться.

Стоїть хата посеред поля. У хаті сидить стара жінка, а він, Лейбко, сидить з нею. Бенці врядигоди приходить додому, він гонить самогон, десь там, у великому лісі. З дому Лейбкові не пишуть, про нього навіть забули.

Лейбко почув у лісі стук кінських копит, зупинився — „мабуть Бенці“. Побачив білу гриву і пізнав карого. Йому стало веселіше, він дуже любив карого. Але — хто це їде?

Ар'є зупинив коня і зііз.

— Чого ти тут блукаєш? Що робить мати?

— Нічого...

— Лейбку, я маю з тобою про дещо поговорити.

Лейбко відчув, що всередині у нього холодне кров і завмирає серце. Він

побачив, як в Ар'є горять очі, як він сіпає щохвилини бороду, неначе хоче щось зробити, лише утримується тимчасом.

Кінь ішов ззаду... Лейбко і Ар'є ішли поруч і мовчали, коло воріт Ар'є зупинився:

— Бенці нема вдома.

— Нема. Вам його треба?

— Ні, ти мені потрібний.

— Я?

— Так. Слухай, Лейбку, — Ар'є сів на ворота. — ти мене зробив нещасним. — Чим?

Ар'є не дивився на Лейбка, він тримав коня за гриву і говорив далі: — Ти розказав про молоко?

— Я?!

— А хто ж, я! — Ар'є устав і прив'язав карого. — Я держав тебе, як рідну дитину, а ти? Ти ж пухнув з голоду в містечку!

— Ну, добре, ви мене врятували, але чого ж ви хочете від мене? — Лейбко вороже дивився на Ар'є. — Чого ви хочете? — повторив він. — А якби і я, що ви мені зробите? Що ви гадаєте... — Лейбко не закінчив. Від Лейбкового „нахабства“ кров закипіла в Ар'є.

— А, чорти твоєму батькові, — ухопив Ар'є Лейбка за руку, — я з тебе зараз оселедця зроблю! Кажи, що ти розповідав уночі, тоді, коли сидів з Тадеушем коло ставка і хто ще з тобою був тоді?

— Це ви самі визнаєте...

— А так! Поки я знатиму, то ти вже знай!.. На тобі, оце за пожежу, оце, щоб не встрявав куди не треба!..

Лейбко не плакав. При кожному ударі Ар'є він тільки стискував зуби і чекав нових ударів. Лейбкове мовчання ще більше дратувало Ар'є, він ухопив гілку і шмагнув Лейбка по обличчю.

Гілка була тоненька й сира, і врізалася в Лейбкову щоку, Лейбко відчув такий опік, що зойкнув.

— Завтра поїдеш к чортовому батькові додому!.. Більше ні одного дня ти тут не будеш! — Ар'є ще раз оперішив його по голові гілкою і звелів йому напійти коня. Лейбко глянув на Ар'є і з люті й пересердя зареготав.

Коли Ар'є поїхав, аж тоді Лейбко заплакав. Рукою він притискував напхлу шоку і відчував, що все обличчя його палає. Але незабаром Лейбко перестав плакати, ввійшов у хату, одягнув козушка і стукнув дверима. Більше він сюди не повернеться. Він пішов до Аврома Ставкера. Полі не було дома. За останньою постановою осередку вона поїхала в місто: райком мусить надіслати в село комуніста.

Ар'є виїхав на дорогу. Погожий вечір сипався з ясних висот. Луки вкриті інеем. Місяць ішов собі обіч дороги, невеличкий місяць, ішов він собі поволі. Навіщо йому поспішати, до ранку він ще прийде, куди йому треба. Ар'є поклав повіддя на гриву, вийняв із жилетної кишені коробок з цигарками, спинив коня і закурив. Він розчесав бороду і пустив карого поволі.

„Чого йому боятись? — міркував він. Все одно вже зима, молока багато однаково не буде, можна заховати машину. За зиму воно перекипить, а на весну буде так як завжди. Час уже звезти зерно, ціна на зерно більшає... „Злодюжку“ він завтра надішле додому і квит! Такий перевертень! Вийняли його з нужі, надягли на нього пару штанів, а він піде, та на тебе ж донесе!“

Ар'є досадно, що він не дав Лейбкові ще кількох стусанів. Такому варто відбити печінки.

Ар'є вже хотів звернути з дороги до хати удови Марії, що притаїлася серед великого лісу, там Бенціні самогонні апарати, — аж побачив, їде Мойше Муфта.

— Звідки їдеш, Мойше?

— Їїду з Го-го-рошків. Про-д-дав з пуд з-зе-рна. Ціна на зерно росте... Сього-одні найкращий б-ба-базар... Сло-во ч-че-честі! Ти вже з-звіз своє з-зе-рно.

— Та в мене таке заварилось, — кинув Ар'є недопалену цигарку, — все через байстрика, вогонь йому в кістки.

— П-плю-в-вав ти н-на-нього! Чого ти б-бо-боїшся?.. Бодай та-а-ке життя, який ч-ча-ас тепер! Ми т-тіль-ки по-почнемо жити...

Ар'є з полегкістю зітхнув по останніх Мойшиних словах. Він звелів йому

чекати кілька хвилин на шляху, а сам поїхав у маленький дворик. В хатині було темно, під іконою блимала лампадка і освітлювала низенький сволок.

Бенці спав. Він цілу ніч гнав самогон. Вдень він зробив свіжу закваску. Ар'є не бачив його і присів на лаву. Марії в хаті не було, вона поралася коло корови, але бачила, як Ар'є вїхав у двір і прив'язав коня.

— Добрий вечір, — увійшла незабаром Марія, — давно вже в нас не були. Вам треба Бенцю, пане Арелю. Він спить он-но в ліжку, — вона підійшла і почала будити його.

Бенці в першу мить злякався, побачивши Ар'є:

— Що таке?

— Нічого. Чого ти лякаєшся? Ти гнатимеш самогон цю ніч?

— Ні.

— Чого ж ти тут пропадаєш? Так не годиться. Як це так лишити хату без хазяїна! Ти покладаєшся на того злодюжку, він же там може підпалити... Чого ти його тримаєш?

— Ти ж мені його надіслав.

— Одійшли його к чортовій матері додому! Хай він собі там шию ламає. Я гадав, з нього будуть люди, а це комуніст, це злодій... Злодій, та й годі...

Марія тим часом засвітила скіпку то еньку соснову скіпку, хатинка налялася світлом. Вона чула, як брати сперечаються, Ар'є махає руками і аж піна летить йому з рота. Сплюнула і пішла в куток, взяла веретенце, сіла прясти.

„Чорти його знають, чого він хоче“, — міркував Бенці, коли Ар'є вже поїхав. Він підійшов до Марії, сів близьенько і обняв. Вона відчувала Бенціну руку на голому плечі і мороз пробігав по її тілі. Вона поволі тягла нитку, і крутила колішатко прядки. Обличчя в неї палало, вона підвела очі на колиску, що висіла коло ліжка. „Дитина спить“. Марія скривилась, вона ще раз відчула біль у череві. Тепер їй було ясно — вона вагітна... Вона перестала прясти. Побачила, як Бенці підійшов до скіпки і почав її гасити. Підвелася і взяла його за руку:

— Не треба... Я нездорова.

Бенці глянув на неї з усмішкою і зовсім погасив світло. В хаті стало темно. В хаті стало тихо. Чулося розмірене дихання сонної дитини. Чувся шум лісу навколо хати.

Марія стояла посеред хати. Сяйво лампадки падало на її чорне обличчя. Бенці дивився на її набряклі очі. Щось вона сьогодні „не при собі“. Та Бенці не звернув на це уваги, обняв її і повів до ліжка.

— Бенцю, ти знаєш, — зупинилась Марія, — я вагітна.

— Від кого? — зупинився він, держучи її в обіймах.

— Як від кого? Від тебе.

Бенці пустив її і зареготався. Сміх його різонував Марію в серце. Вона глянула на нього. Він стояв, розставивши ноги, руки в кишенях, і усміхався. „Він глузує з мене“. Вона підійшла до вікна. Коло вікна в кутку висів портрет, на нього падало світло лампадки. На портреті стояв Кузьма — Маріїн чоловік, у військовому одязі, спершись на шаблю, кучерявий чуб звисав на великі круглі очі.

Марія стояла коло вікна і дивилася одним оком, як укладається ніч над лісом, другим оком дивилася вона на Кузьму. „Навіщо йому було втручатись?“ Він покинув її з маленькою дитиною... без хазяйства...

Вони обоє служили у пана Зелінського. Він був погоничем, а вона на кухні. Марія пам'ятає літні ночі, проведені з Кузьмою. Але недовго вона з ним проводила ці ночі. Почалася світова війна, пішов Кузьма служити. Перші часи вона мала від нього листи, а потім він як у воду впав. Вона думала, що він уже десь загинув... Але одного дня поралася вона на кухні як завжди, аж раптом почула на дворі гамір, виглянула у вікно і зразу пізнала його — Кузьму. Він був у військовому одязі, в шпорах, увесь двір його оточив:

— Уже вислужив, Кузьма?

— Що чувати на війні?

— Нема війни, — розповідав Кузьма, — уже нема й царя.

— Та ну! Тихше! — почали селяни сіпати його за шинелю, а дехто перехрестився. — Це почують.

— Нема вже більше царя, — ще раз повторив Кузьма голосно — в Росії революція, — і тихше він закінчив: — Оце тепер треба ще позбутись панів, щоб земля була наша... В Росії революція, а ви навіть не знаєте.

— Звідки нам знати?

— Хіба нам пан розповість?

— Бог тебе до нас послав!

— Не бог, а сам я прийшов до вас.

Не можна тепер сидіти, склавши руки...

Того самого вечора пан надіслав по Кузьму, але Кузьма не пішов до пана, він утік, ховався в лісі. Щодночі він приходив у великий сад, що оточував панський будинок, там зустрічався з Марією. Вона носила йому їсти, проводила його на стайню до селян, він читав їм листки, що привіз з фронту.

„Земля — селянам“.

Марія пам'ятає, як вона сиділа і дивилася на Кузьму, а Кузьма розмовляв, махав руками, щось доводив селянам. А одної ночі, це була літня ніч, палав панський будинок...

... Кузьма потім одержав цей шматок землі, на якому тепер стоїть її хатина, але недовго сидів Кузьма вдома, він покинув її з малою дитиною і пішов знову в ліс. Вона тоді плакала, але це їй не допомагало. Одної ночі хтось постукав у вікно. Вона думала, що це Кузьма, але це був чужий. Він віддав їй пару чобіт, — це були чоботи Кузьми... Чоловік цей часто заходив до неї, вона знала, з якого він села. Він часто приходив з рушницею, вечеряв і йшов геть. А коли вона питала в нього, доки ж це буде, він завжди відповідав їй одне: — „Поки не виженемо з країни контрреволюцію“. Потім цей чоловік залишився на хуторі, він став наймитом у Франека. Це був — Тадеуш.

Отак жила собі Марія. Тадеуш приходив допомагати їй засіяти, допомагав їй латати своє господарство.

Оце тільки два місяці, як прийшов до неї Бенці і почав умовляти: „Пустити поставити апарата в стайню... Хто це знатиме. Бенці добре заплатить...“ А поле в неї висохло, вона й погодилась. Бенці зразу дав їй мішок жита, подавав хустину, дитині платтячко.

Одного разу вночі прийшов він у хату, приніс із собою пляшку горілки, налив у шклянку і пристав до неї, щоб вона з ним випила за його здоров'я. Вона не хотіла, але він довго приставав до неї, поки вона випила. Тоді він налив їй ще шклянку, напоїв її, а коли вона вранці прокинулася, то застала його у себе в ліжку.

Стояла Марія коло віконця і прислухалась, як Бенці знову засвічує вогонь. Скіпка розгорілась і наляляла хатинку світлом. Бенці натяг кожух, узяв ціпка і пішов до дверей.

— Куди ти йдеш?—обернулась до нього Марія.

— Додому?—холодно відповів Бенці.

— Так що ж буде?

— Що ж,—усміхнувся Бенці,—хіба я в тебе один.

Слова його вдарили її, наче довбнею по голові. Вона глянула на нього, глянула, як він з усмішкою крутить в руках ціпка. Все тіло їй налялося люттю:

— Отак... ти мене напоїв, а тепер стоїш і глузуєш з мене. Я розкажу громаді... Я подам до суду...

— Не лякай, це не від мене... Але я ладний допомогти тобі, чим зможу. Ще не пізно. Ти ще можеш піти до баби Мотрони, усі жінки до неї ходять.

Коли Бенці пішов, Марія кинулася в вікно. Вона ненавиділа саму себе. Як це так вона дала себе напоїти? А тепер він хоче їй зробити ласку. Він допоможе їй чим буде змога.

Цілу ніч Марія не спала. Цілу ніч Марія плакала. Вранці вона чула, як на подвір'я в'їхала підвода. Марія підійшла до вікна: Бенці ніс самогонний апарат і діжку з закваскою на підводу.

Ввечері Марія пішла до баби Мотрони.

XXV

Три дні й три ночі Юлек лежав у лихоманці. Три дні й три ночі Юля не відходила від його ліжка і раз-у раз прислухалась, як Юлек кричить, говорить про пожежі, кличе батька, зга-

дує Франека. На четвертий день увечері Юлек затих. Він заснув. Юля ретельно вкрила його і знову сіла коло ліжка. Над хутором густий дощ. Юля чула ще з вечора, як крапає дощ, крутиться навколо хати і збігає з стріхи. Розмірений стук дощу по шибках обважнював Юліні вії, присипляв її. Сама не пам'ятає Юля, скільки часу вона так спала. Так, сидючи і спершись головою на долоні, вона переспала б усю ніч. Аджеж три ночі без сну. Три ночі не зводила вона очей з хворого.

Десь опівночі Юлек прокинувся і сів. Кілька хвилин він отак сидів і не знав, де він знаходиться, не розумів, чому коло нього сидить Юля і що це за склянки понаставляні коло нього. Він почав сіпати Юлю за плече. Юля прокинулася, і хотіла знову покласти його, але він не дався.

— Лягай, лягай, ти хворий, Юлеку?

Але він нічого не відповів їй. Обняв руками коліна і так лишився сидіти. Потроху почав пригадувати все. Він уже добре пам'ятає, як він підпалив Франекову стайню.

— Юлю,—підвів він голову з колін,—Каштан уже здоровий? Франек погорів?

— Каштан здоровий. У Франека згоріла тільки стайня... Але звідки ти знаєш... Ти ж того вечора був хворий, і я знайшла тебе біля клуні, у тебе був жар...

Юлек мовчав.

— Тадеуш заходить сюди?—спитав перегодом Юлек.

— Тадеуш заарештований.

Юлек схопився.

— За що?

— Франек каже, що це він підпалив...

Вона злякалась. Юлек голий скочив з ліжка і почав бігати по хаті. Юля бігала за ним, плачучи:

— Юлеку, любий, що це з тобою? Ти хворий, лягай, лягай знову в ліжко... ти застудишся.

Вона схопила його за руки, обіймала й цілувала його. Юлек спинився посеред хати, мов задубілий, з заплаченими очима і правою рукою потер собі лоба.

— Юлю,—поклав він руку на її плече—Юлю, я винний...

— Лягай, любий, лягай краще, ти мариш.

— Я не марю,—підбіг Юлек і стукнув кулаком по столу,—це я винний.

— В чому? Що ти кажеш?—вона стояла посеред хати розгублена і не розуміла, що з ним сталось. „Може він збожеволів?“—промайнула в неї думка.

—Я підпалив Франекову стайню,—відлічував слова Юлек,—Тадеуш невинний, Франек на нього наклепав, Франек ще й...

Він не докінчив останніх слів, підійшов до ліжка й знову сів. Юля стояла посеред хати з сльозами на очах.

— Юлеку, ти кажеш правду?—вона підійшла і сіла коло нього.—Навіщо ти підпалив?

Юлек нічого не відповів. Він сидів на краю ліжка, спершись ліктями на коліно, поклавши голову на долоні, і дивився на землю.

— Юлю,—підвів він голову,—не плач... Ну, я підпалив.

— Але навіщо?

— Піді, сестро, запряжи Каштана і подай мені з горища батьків кожух. Одвези мене в Варшавську міліцію...

— Братику.—Юля ще дужче розплакалась,—ти ж хорий, може ти не пам'ятаєш.

— Я пам'ятаю, сестро. Нічого, я доїду—це недалеко. Тадеуш сидить за мене.

Тепер вона вже бачила, що він говорить правду, але благала його, нехай мине ще день, хай він трохи одужає.

— Ні сестро, не можна і дня прогаяти.

Коли Юля побачила, що з ним нічого не зробиш, вона мовчки вийшла на подвір'я й почала запрягати коня. На дворі вже не було дощу, лише крапало з стріхи. На північному небі тяглися над хутором вагітні хмари.

— Мовчки, з сльозами на віях, Юля одягла брата у великий кожух, вивела його з хати, допомогла йому сісти на воза. Вона знайшла трісочку і заклала в клямку хатніх дверей, сіла на воза і вони поволі виїхали з воріт.

Тієї ночі другим шляхом тягнувся ще візок. У той візок запряжена була низенька черевата кобилка, гніда кобилка. Візок тягнувся болотняним шляхом, до Барашівської міліції тягнувся візок. На возі, занурившись у невелику бурку, сидів низенький селянин. Це був Трохим—голова сільради.

Після пожежі Трохим ходив мовчазний. Частіше ніж завжди чувач білу голову. Він сидів у хаті на лежанці і замислено курив люльку: „Він заарештував Тадеуша... Він видав Ар'є довідку, що він, Ар'є, тільки службовець у громади... Він тієї ночі п'ячив у Янка-мельника і згодився покласти кінець кооперації“. Цілий день сидів він на лежанці. А жінка вуха протурчала: „Трохиме, чому ти не дістанеш денебудь пару лантухів соломи накрити стайню. Надходить зима, корова замерзне, позич у Франека, адже він тобі позичить...“.

Крізь шибку Трохим бачить стайню, що стоїть проти хати з вискубленим дахом, стіни поросли мохом, а в стайні стоїть худорлява корова і тремтить від холоду. Перед його очима розстиляється Франеків двір—велика хата з присінками. Хата з зеленим дахом проти дубового лісу. Великі стайні, кошара, повна худоби—овець, коней. Янкова велика хата вкрита цинковою бляхою. Стайні всі покриті бляхою. Янко має одного коня тільки для їзди... Який він їм сват? Він продається їм за лантух соломи.

Пам'ятає Трохим:

... У Франека в хаті гуляли польські офіцери. Десь опівночі офіцери розіслали своїх солдатів, щоб привезли їм гарних дівчат... Один солдат вдерся до нього в хату і хотів узяти його жінку, але з лісу почулась стрільнина. Серед солдатів знялась паніка, біганина і польські солдати з офіцерами втекли. Тоді була зимова ніч і ціле село вийшло на шлях зустрічати Кузьму. З Кузьмою було багато тутешніх селян. Пам'ятає Трохим, як Франек теж прибіг з хлібом і сіллю. Франек скаржився Кузьмі: „Вони його пограбували, оці бандити“. Тієї ночі до Кузьми пристало ще багато селян,

там Трохим уже познайомився з Тадеушем. І коли Кузьму убили, Тадеуш узяв на себе командування. А тепер він, Трохим, з Франеком проти Тадеуша.

Увечері прийшов до нього Авром. Авром присів коло нього на лежанці, завіз з ним спочатку розмову про зиму, про тяжку цьогорічну осінь, про дощі, а потім почав про Тадеуша:

— Трохиме, адже він у ту ніч ночував зі мною в клуні, повір моїй старості... І як це так, Трохиме, сталося, що ти віриш більше Франекові?

— Діду Авроне, годі,—узяв його за руку Трохим.—Не кажіть більше...

Коли Авром пішов, Трохим довго сидів на лежанці. Сам не помічав Трохим, скільки він так просидів, бо коли звів очі, то жінка вже спала, двоє дітей вовтузилися на печі. Трохим думав про одне: „Як він може дивитись Тадеушеві в очі, йому важко тепер показатись Тадеушу... Разом були в лісі з рушницями, а тепер він проти Тадеуша, він за Франека“.

Чорна ніч проковтнула возок. Вітер котився по порожніх широких полях. Вогкий вітер плутався під конячими ногами, гніда кобила тьопала по болотяному шляху і Трохимове „вїо“ лунало у темній долині. Трохим сидів, закутавшись у бурку, заплющивши очі і час-од-часу чухаючи потилицю. Він їхав до міліції. Два візки тяглися тієї ночі двома болотяними шляхами до одного будинку.

XXVI

Поля прибула до району. Вранці вона прибула. Містечко ще спало, але день уже почав переступати через паркан могилок. Могилки лежать на в'їзді в містечко. А вранці вулички ці ще обійняті пільмою. Поля тим часом блукала по вокзалу. А вокзал скрізь обв'язаний, немов хворий... Вокзал ще не очунав після ударів, одержаних тоді, коли поляки кидали містечко.

Тьмяне вокзальне світло уже змішується з світлом ранку і обидва світла зливаються до купи і обидва світла разом заливають обличчя тих, що си-

дять, ходять і стоять на вокзалі. На землі лежать селяни, селянки з дітьми. Хто пихкає здоровою махорчаною цигаркою, хто дрімає, загорнувшись у свитку. Селянки колишують дітей на руках, щоб не плакали. Кілька євреїв бігають туди й назад, бігають і озирються у всі боки, чекають поїзда, їм треба у Звягель, звідки вже недалеко від польського кордону.

Поля тим часом пішла до товариша Штейна, до секретаря райкомолу. Він складав папери і збирався кудись іти:

— О, Поля!—Зустрів її Штейн.—Звідки це ти впала?

— Сьогодні приїхала.

— Що чути в селі і в тебе на робітфаку? Ходім, мені треба до паркому, ми пройдемося покищо. Ти мені розкажеш свої новини і між іншим познайомишся з новим секретарем райкому.

Новий будиночок червоний, двоповерховий під зеленим дахом. Будиночок стоїть на „скелях“. Навпроти цього будиночка будується новий виконком і фінвідділ. Поля і Штейн піднялися молодими цементовими сходами на другий поверх; вони ввійшли в кімнату, на дверях якої висіла табличка „секретар райпарткому“, але секретаря там не знайшли.

— Вийдемо покищо на „скелі“,—запропонував Штейн,—поки він прийде, ти мені розкажеш про своє.

Вони вийшли на „скелі“. Це широка площа. На площі лежить велике поросле мохом каміння. Серед каміння ростуть низенькі тонкі березки. Проти скель лежить висока гора, гора теж обросла камінням, а на горі ростуть дерева. Стоять оті великі товсті дуби на горі і якби ці дуби могли, вони розповіли б про давні часи, про те, які орди ступали на цю землю... Але дуби стоять і мовчать. Під горою цілими днями біжить річка. Ціле літо шумить водоспад і хоч скільки біжить ця річка, вона ніколи не стомлюється і не може набігатись...

— Літніми вечорами,—Поля запровила біляве волосся під червону косинку і перед синіми великими очима

її пропливло село з хутором, дубовим лісом, череватими полями, — літніми вечорами приходять з поля, старі сидять на призьбах, дивляться на небо чи буде завтра дощ. Молодь виходить на шлях, або сідає на тини — лузають насіння, захлинаються піснями. Коли заходить неділя, розгойдується церковний дзвін. Все село йде до церкви. Після служби молодь сходиться на вечерки, пиячать, б'ються. В хуторі гонять самогона...

— Ну, а що ти робила? — незадоволено підвівся Штейн, неначе Поля була винна у всьому цьому. — Де сільрада?

— Спочатку я проводила культуроботу, — Поля почала виправдуватись, — але в селі сталося от що...

Поля дивиться на водоспад. Срібна піна його падала з гори і котилася між камінням. Вона дивилась на водоспад і розповідала історію з Петром Базилевим... Про Лейбка, про Тадеуша, про Франека Зігерта і про сепаратори Ар'є.

— Сільрада робить погано, — Поля підвела сині очі від водоспаду і наставила їх на Штейна, — голова зв'язаний з куркулями, хоч він сам колишній партизан. Грін зорганізував кооперацію, та... Серед села стоїть школа поламана...

Вузьке чоло Штейна зморщилось. Рудуваті очі його бігали у всі боки, неначе шукали чогось і не могли знайти. Але згодом зморшки розгладились, він закурих цигарку і взяв Полю за плече:

— Ходім, секретар уже має бути. Ми зараз про це поговоримо.

Секретаря вони ще не застали. Товариш Ермолін сьогодні десь затримався. Поля сіла коло вікна. Вікно виходить на „скелі“ і крізь вікно можна бачити гору, водоспад.

Поля дивилась на „скелі“, на річку і думала про село. „Адже вона поїхала... не може тут довго сидіти. Тадеуш там один“.

Товариш Штейн ходив взад і вперед по кімнаті. Він держав цигарку в куточку рота, раз-у-раз затагував і випускав тоненьку смужечку диму. Його висока,

ширококоста, двадцятичотириохлітня постать міцно й спокійно рухалася по кімнаті. Він обмірковував Поліну новину. „На селі нема керівника, а вони ж там так потрібні. Ми мусимо завоювати молодь“. Він, цей високий, ширококостий хлопець відчував, що його обгортає якийсь сум. „У містечку знову розплодились спекулянти, торгують контрабандою... крадуть, польський кордон... у Веледницькому лісі ховається Аровська банда, в містечку є сіоністська банда, у містечку знов відкриваються великі крамниці... у містечку є багато безробітної молоді“. У нього все мішалося в голові. Він глянув на Полю, як сидить вона замислена, і подумав: „З неї буде добра комуністка, але поки що...“

Він таки тутешній, містечковий. Хто ж не знає його, Яшку-ковалю? Його батько був швець. Його батько вмер, коли йому, Яшкові, було десять років. Його мати, після смерті батька, стала торговою на базарі. Він допомагав їй виносити кошики на базар, під час ярмарку доглядав, щоб не покрали насіння з корита. У дванадцять років мати найняла його до Пейсі-ковалю за учня без копійки платні і без харчів, „він, Пейся-коваль, вивчив його держати молоток у руках“. На другий рік Пейсі-коваль дав йому вже їсти і він зранку до вечора здіймав над ковадлом важкий молот. Увечері він ішов спати, а коли й виходив у містечко, то крутився осторонь і дивився, як хазяйські діти гуляють по шосе...

Він, Янке, був здоровий, мовчазний. Він часто ходив навколо кузні, вечорами після роботи він похажав, втягнувши голову в плечі. Кузня стояла на краю містечка. Кузнем містечко замикалось. З одного боку починається містечко кладовищем, з другого боку замикається воно кузнем, посередині лежить шосе, що веде до широкого битого шляху. За кузнем лежать поля і ліски облямовують поля. Там Янке часто похажав і мовчав або тихенько розсївав по полях пісеньку, про яку знав, що за неї, за цю пісеньку, засилають десь у холодні краї.

Одного вечора він лежав по тім боці річки. Руки у нього нили, в скронях стукало від цілоденного стояння коло вогню. Він помітив, як Білкерів синок — багатійський синок — ходить по полю з золотими гудзиками на чорному піджаді, у шапці з білими кантами і кокардою. Дивиться хлопець на небо... і кидає собі в рот цукерки. Яшко дивився йому вслід і побачив, що Білкер швидко зник десь, але незабаром повернувся з коробком. Він вийняв звідти дощечку, коробочки і кісточки, розкрутив щось на трьох ніжках і поставив на це дощечку. Хлопець дивився на небо, кидав собі в рот цукерки і щось малював на дощечку. Потім Яшко побачив, як Білкер повернувся до нього і почав його оглядати. Підійшов і звелів Яшці лежати отак, а він, Білкер, буде його малювати і хай Яшко приходить сюди кожного вечора, він дістане за це платню. Яшко почув, як у ньому щось таке розливається, Яшко відчув, що не може дивитись на цього хлопця з золотими гудзиками. Більше Яшко на поля не ходив. Він боявся зустрітись з хлопцем з золотими гудзиками, бо міг задушити його десь там між деревами.

А хвили, що були загнuzдані, кінецькінцем розхвилювались, розбурхались і залляли країну. Тихі хвильки, що ніжилися в тихих річках, теж розлились і вийшли з берегів... І на двадцятому році свого життя, коли хвиля йшла по всій країні, Яшко знайшов дорогу. Він став членом партії з січня 1919 року.

У хаті було тихо. Крізь відчинене вікно чулося, як водоспад падає і б'ється об скелі, що стоять посеред річки. День лежав, як кішка під вікном, і грівся проти білявого осіннього сонця. Машинка розповідала на білих аркушах паперу про засідання. Поля сиділа і оглядала кімнату. Штейн ходив по кімнаті і морщив лоба. Навколо його очей зібрались замислені зморшки, неначе вони, ці зморшки, всі вкупі радилися з Штейном, неначе вони таки справді допомагали йому щось обміркувати. Поля зупинилась поглядом на Дзержинському, що був такий серйоз-

ний, неначе зараз перед ним уся „чека“ стоїть і він має сказати своє поважне слово... А вона хотіла б порадитись з Дзержинським і сказати йому:

— „Ти це добре розумієш, товаришу Дзержинський, якби Франек і Ар'є були тільки в Ставках, то було б ще нічого... Але вони є у всіх селах“.

— Отак воно й є, — зупинився Штейн проти Полі, неначе він чув її розмову з Дзержинським. — Але нічого, Полю ми ще зброю не відклали...

Двері відчинились і увійшов чоловік років тридцяти п'яти. На його обличчя лежала посмішка, обличчя було засмагале й заросле. Але очі серйозні. На військовому френчі висів орден Червоного прапора. Чоловік лівою рукою поправив кобуру на боці і ту ж саму руку подав Штейнові.

— Щось нового?

У Штейна одразу розбіглися зморшки від очей, чоло розгладилось. Він стиснув Єрмілову руку і відчув, що сумні думки кудись зникли. Штейнові здавалось, що Єрмілов повторює йому: „Ех, що один, вони в наших руках і коли ми захочемо, ми їх розчавимо...“

Поля оглянула Єрмілова і помітила, що в нього немає правої руки. Рука висить тільки, як ознака того, що колись була рука. І перш, ніж Штейн познайомив її з секретарем райпарткому, Єрмілов уже держав Поліну руку:

— Звідкіля?

— З села...

— Га-га! Ну? — сів Єрмілов під Леніним, вийняв ключа, щоб відкрити шухлядки. — Ти щось хочеш, товаришу Штейн, розповісти?

— Я прийшов до тебе в іншому питанні, — Штейн теж сів проти Єрмілова, — але ми будемо говорити про цю річ.

— Ми можемо говорити про обидві речі, — сказав Єрмілов.

— Оце товаришка Поля із села Ставків. Вона вчиться на робфаку. Вона вже кілька місяців вдома і розповідає, що робиться на селі. Грін приїздить, організовує кооперацію і їде назад, цим все й кінчається. Далі його це не обходить. Аби він зробив доповідь про виконану роботу.

Поля відчувала на собі погляд Єрмілова. Вона опустила очі і почервоніла. Їй здавалось, що Єрмілов дивиться на неї сердито, як це така дівчина не могла як слід керувати селом, краще організувати бідноту. Ну що ж, що молода комсомолка. А де вся молодь? Поліні очі зустрілись з усмішливими очима Єрмілова і їй здалось, ніби Єрмілов каже:

— „Ну, нічого, надалі вже знати-меш“.

— Почекай,—перебив Єрмілов Штейна,—навіщо мені слухати з других уст, коли я можу вислухати з перших.. Ану, товаришко, поміняйтесь місцями і розповідайте мені про все самі.

Товариш Єрмілов закурив і з усмішкою глянув на Полю. Поля в усмішці відчула старшого товариша, який каже їй: „От усі разом ми обміркуємо справу“,—і Поля почала.

Телефон щоразу перебивав. Дзвонили звідусіль Єрмілов щоразу брав трубку. То всміхався, то ставав серйозним. То говорив по товариському, то гостро й різко.. І Поля відчувала, що до цієї кімнати ідуть усі дрти, з цієї кімнати розходяться всі вказівки й накази. Коли товариш Єрмілов клав трубку, на його обличчя знов лягала спокійна усмішка і він знов слухав, що розповідає Поля.

Спочатку в Полі палало обличчя, вона не знала куди дівати очі, але усмішливе обличчя товариша Єрмілова і товариські запитання надали їй звичайного вигляду. Кучеряве біляве волосся вона загладила наверх, фарба на обличчі грала трохи більше, ніж завжди, але сині очі уже дивились спокійно. Вона разів кілька підводилась під час розмови і ставала проти Єрмілова. Вона бачила, як він морщить чоло і запаює вже другу цигарку. Вона стояла проти нього, неначе казала: „На моєму місці ти б теж нічого не зроби“.

Коли вона закінчила, на хвилинку стало тихо. Чулося, як машинка розмовляє на папері. Єрмілов прикурив погаслу цигарку і сказав до Полі:

— Гаразд, я зараз викличу сюди заступника прокурора і ти йому все це розкажеш. Ще сьогодні ми закінчимо з цим.— Він подзвонив. — Стандія,

53. Дякую. Товариш Мельніков? Приходь зараз до мене. Так, так!.. Єрмілов...

XXVII

Посеред сільської вулиці стоїть селянська хата, як усі хатки вкрита соломом, низенька хатка з низенькими віконцями, віконця спираються на призьби. Цього року як і всі роки, ксли містечко відчуває над собою білі морози, Залман - скляр оббив хатку дошками, обгорнув двері соломом і приготувався лягти разом з літом і встати разом з зимою.

Був вечір і, хоч день у містечку був непоганий, кілька разів крізь день покрутилось сонце, але надвечір почали вигравати вітри. Ніхто їх не сподівався навіть, та вони ввійшли в містечко, розметали паркан, захопили під пахву оберемок соломи з покрівлі і вийшли в поле. На околиці вітри розламали надвое стару білу березу, що стояла коло кладовища. Стара біла береза лишилась лежати і свіжий злам викликав відгук в тихому околі осінньому,

Залман влаштувався йти в синагогу до передвечірньої молитви, але коли знялась хуртовина, він стояв коло віконця і виглядав, як вітри зустрічаються, як вітри штовхаються і як один вітер не хоче відступити дорогу другому, як вони схоплюються і відбувається під вікном вітрової бійки.

„Уже зима—гадав собі Залман,—а ще нема дров, діти ходять босі“.

Двері рипнули, ввійшла дівчина. У відчинені двері з двору вдерлося чимало холодного вечора. Залман обернувся і впізнав дівчину:

— Міня?! Оце гість, давно вже не була в нас,—і Залман обернувся в куток.—Шейндл, засвіти лампу.

Шейндл—руда дівчина, повна, волосся її аж червоне,—лежала в куточку на ліжку і не хотілося їй засвічувати вогню. Вона втомилась за день. Цілий день сьогодні вона працювала у Сруліка-тандитника і нічого не заробила.

Шейндл бачила, як Міня ввійшла в хату. Шейндл не знає чому, але не може терпіти Міню. Її сміх, її вертіння ріже Шейндл серце. З Залманом вона

говорить по руському і Залман уже разів кілька просив:

— Говори зі мною, дочко, по єврейському.

— Ізвіняюсь, — голосно регочеться Міня, аж Залман відвертається від неї, — я звикла говорити по руському.

Цього разу Міня не сміялась. Вона тихо ввійшла і сіла, не давши Шейндл засвітити лампу. Міня не знала з чого почати. Вона крутила в кишені листа, якого одержала з дому, щоб передати Залману про те, що Лейбко вже не живе в Ар'є, він утік від нього.

Того вечора ще двоє людей зайшло до Залмана-скляра. Поля зайшла віддати привіт від Лейбка, а Штейн ішов з нею.

У хаті ще було темно. Шейндл витирала скло від лампи і з їх приходом засвітила восьмилінійну лампочку. Вогонь одразу захукав скло і замружив усім очі. Хатка наїжилася, на стелі ліг кружечок світла, — цей кружечок світла пролежав на стелі цілий вечір.

Поля насилу її пізнала. Міня була зодягнена у плюшеве манто з великим хутряним коміром. На голові в неї була шапка. Перш ніж вона встигла привітатись, Штейн уже стояв коло Міні і держав її руку:

— Познайомся з товаришкою.

— Ми знайомі, — подала Поля руку Міні, — ми разом вирости.

— Як? — здивувався Штейн.

— Ми з одного села...

— Хіба ви ставцівська? — змішалася Шейндл. — Ви може приїхали нам передати привіт від Лейбка? Як він живе?

— Нічого, — Поля сіла проти Міні, — він працює, здоровий. Чудовий хлопчина.

— Дурний хлопчина... — перебила її Міня. — У Бенці йому було дуже добре. Там він не мав чого робити, тільки сидіти з бабою, вона сама одна бабуня, цілими днями лежить у ліжку, а Бенці занятий... Він утік...

Під вікном чути було, як дощ ллється над містечком. Краплі стукують у шибки. У хаті восьмилінійна лампочка укрила всіх сірим світлом. Всі сиділи тихо, не наче всім відійняло мову. Штейн ще не знав, про кого йде мова, він сидів і дивився на Міню, і думав: „Як це вони

росли разом?“ Він знає, що Мінін батько робітник... Він працює в селі...

Залман сидів, спершись ліктями на підвіконня. На губі в нього висіла недокурена цигарка. Він чекав привітання від Лейбка. Залман любив Лейбка більш, ніж усіх дітей „Він молодець, — казав Залман на Лейбка, — він розуміє діло, він тільки в поганого батька народився“.

Він сподивився, що з Лейбка в Ар'є вийдуть люди. І коли Міня сказала, що Лейбко втік, Залман устав і сердито сказав до Полі:

— Ви можете йому передати, що до мене йому нема за чим приходити.

— Він до вас не прийде, — підвелась Поля, — він може сам за себе постояти...

XXVIII

Віз тягнувся поволі осіннім шляхом. До могилок тягнувся віз і запряжений він був Франековими кінями. Франек сам вів коней за повід. Він ішов, опустивши голову, неначе йому справді дійшло до серця.

Піп у рясі щоразу спинявся і віз спинявся. Піп гойдав кадилом і щось бурмотів. Церковний дзвін хрестив хмурий осінній день.

Село стояло без шапки навколо Маріїного воза. Марія лежала скривлена у відкритій труні. Вона неначе напружувалася, щоб сказати кілька слів, розповісти, звідки пішло лихо...

Бенці вийшов на шлях. Він зняв шапку і пропустив труну. У задніх рядах він з пригніченою міною спитав у старого селянина:

— Від чого вона померла?

— Жіночі хвороби... — махнув селянин рукою. — Через якесь паскудство... Занапали людиною.

— Шкода, — похитав Бенці головою, — добра була людина... Хай царствує, — і він пройшов ще трошки за похоронами і повернув назад. У себе в дворі Бенці поставив ногу на ворота і розсміявся... „Я й сам не сподівався так швидко позбутись такої напасті... Але з неї була добра баба“...

Вдосвіта Франек проходив повз Юлеків двір і побачив: сінешні двері

приткнуті трісочкою. Він підійшов і кризь шибку заглянув у хату. Ліжко, що стоїть проти вікна, було порожнє: — „Адже Юлек хворий, — міркував Франек, — де ж він може бути?“ — Франек пішов до стайні. Він одкрив двері і побачив: коня немає. Він побіг до повітки — воза теж немає. Франек відчув як тривога повзе йому по тілі: Повів гострими молодиками по подвір'ю і закусив нижню губу. Постояв отак з закушеною губою коло повітки і почав набивати люльку. Він набивав люльку і мружив очі. — „Вони поїхали до Тадеуша, — міркували примружені очі, — підкопуються під мене...“ — Франек зірвався з місця і пішов рудою стежкою до себе в двір. Він вбіг до Ар'є.

Ар'є в хаті не було, він поїхав до Бенці порадитися з ним про Лейбка. Бенці ще лежав у ліжку. Стара Велвлиха раз по-разу заходилась довгим заливчастим кашлем, бурчала.

— Я ж казала, що він нас занапаститиме, казала. Граються з вогнем!

— Старе стерво, — схопився Бенці, — яке, тобі діло? Хто в тебе питає? Хорій он там у пір'ї і мовчи!

Він знову ліг, він знає, що все село вчора ввечері було коло хатки баби Мотрони, де Марія лежала мертва... „Може вона перед смертю комунебудь розповіла“.

Ар'є вийшов і почав говорити про Лейбка. Бенці лежить і мовчить.

— Чого ти мовчиш, я ж говорю до тебе?

— Я нічого не знаю.

— Як то так нічого не знаєш.

— Отак, як бачиш, — почала стара Велвлиха, — лежить і мовчить, як дуб.

— Може тобі від того хвороба, що твоя полюбовниця наклала головою, так тобі тільки молитись треба, що ти забрав від неї машину...

— Чого ти хочеш? — перебив його Бенці. — Іди собі поздорову! Обкалявся, то обчищайся, у мене свій клопіт.

— Бодай ти здох! — підвівся Ар'є так, що стілець перевернувся і грюкнув. — Ти гадаєш, що тебе помилують! — Ар'є підійшов до ліжка. — Треба знати,

як з ними гратись... Ти думаєш, це тобі колишні часи, коли можна було купити урядника з усіма стражниками...

Ар'є грюкнув дверима і вийшов. Він скочив на воза і так рвонув віжки, що ледве встиг завернути коней на ставківський шлях і не зачепитись возом за дерево.

До Аврома вдосвіта прийшов Роман — селянин у подертій свиті, і постукав у вікно:

— Авроме, — сказав селянин, коли той відчинив двері, — я їду з Барашів. Там я бачив Трохима, він мене просив тобі сказати, щоб ти взяв Лейбка і привіз його в міліцію. Але щоб ти зробив це нишком, він дуже просив тебе.

І Роман поїхав.

— Авроме, навіщо тобі встрявати? — сердилася Авромиха. — Лихо мені... Донька там десь гав ловить у місті, а він тут. Ти хочеш, щоб нас підпалили? У Лейбка є батько на 120 літ... Що ти присікався до єврея, чи він тобі лихо заподіяв?

... Ар'є Юзефінер, крім сепараторів, на ціле літо наймав у пана Зелинського великий сад. І коли сад відцвітав, а овочі починали наливатись, Ар'є після жнив приходив до Аврома і наймав його стерегти сад. Авром Ставер брав із собою палицю і йшов у сад. Він просиджував там цілу осінь, купався в усіх осінніх дощах. Авром пам'ятає одну ніч. „Коли йому покладуть черепки на очі“, то й тоді він її не забуде.

Була гарна передосіння ніч. Дрімотливе, попелясте небо блимало зірками. Древа дихали. Авром ходив по садку з палицею в руках і прислухався, як видихає земля спеку дня. Біла, тиха ніч лежала між м'якими фруктовими деревами. Авромові набридло крутитися між деревами. Він пішов, витяг рядно, розіслав його на траві коло куреня, простягся на ньому великою бородою своєю до неба і закури́в. Авромові не новина отакі ночі. Він міркував про те, який шматок землі

лишити під толоку... і пригадав, що треба полагодити плуга, що віз розбитий, що діти не мають взуття, що Поля—наймичкою, а він сторожем в Ар'є. І що він з того має? Отепер лежить Ар'є у великому нікелевому ліжку з товстою жінкою своєю... Авром насунув шапку на очі, загорнув голову в поли піджачини, заплаюшив очі. Та відразу почув, як у другому кінці саду трусять дерево. Авром удав, що не чує. „Хоч у землю“,—думав Авром, але не міг влєжати. Тоді він схопився, узяв сукувату палицю, що завжди лежить коло нього і хотів побігти, аж раптом почув, як на нього накинули лантух і сказали йому:

— Краще не встрявай! Нехай бідні теж покоштують, на що вони працювали... Тобі ж у садку належить стільки, скільки й нам...

Авром стояв з мішком на голові. Слова ці, мов клином стукали в серце. „Авжеж він, сердега, має рацію.“ Він хотів зняти з себе лантуха і подивитись, хто це з ним говорить,—якийсь знайомий був цей голос,—але той не дав. Авром розсердився і оперішив його палицею по ногах. І тут Авром відчув такий удар у бік, що застогнавши опустився на землю...

Того року Авром пролежав кілька тижнів у ліжку, а Ар'є подав на нього до суду, щоб Авром заплатив за обтрушені дерева.

— Такий сторож, як я в нього був?..— Авром спересердя перекрутив кашкет, — Поля всі роки була в нього за наймичку. Якби я побачив його кров, то й тоді б не наситився... Оце тільки під час пожежі він з усмішкою скинув мене з возу. Такий паскудник!..

— Авроне, бог йому заплатить.

— Те-е, бог. Я ще розповім, що Михайло Тодосків відписав на нього шість десятин землі... а він вважається за землероба. Що скажеш, Лейбку?

— Душа з нього!—скривився від люті Лейбко.

Верби, що стережуть Авромову хату, жартували з вітром, коли Авром виїшов запрягати Буланку. Верби завжди ввечері ховають вітер до себе серед

віти і щоразу виганяють його звідти. І коли „Мальчик“ з гавканням вибіг з двору, а Буланка вивезла Аврома з Лейбком з воріт, верби покинули вітер, уклонилися і провели Аврома.

Ар'є Юзефінер поволі п'д'їхав до Аврома. Авромиха сама колола соснову поліняку на тріски. Побачивши Ар'є, Авромиха випустила сокиру з поліном, швидко витерла лівим боком латаної запаски свій кирпатий носик і широкою мідною ходою подалася назустріч.

— Реб Ар'є!—і вона заметушилась, як сполохана курка.

Ар'є прислонився до зеленого шарабану, поволі закрив руку в бокову кишеню чорного жилета і виїняв звідти недавно куплений срібний портсигар з золотою монограмою, перев'язав червону хустку на шиї і закури.

— Де Лейбко?—спитав Ар'є, закуривши цигарку.—Я не розумію, чому ви його тримаєте тут?

— Реб Ар'є,—тремтіла Авромиха, неначе вона стояла перед колишнім дебелим приставом з довгими вусами,—реб Ар'є, не той уже тепер світ.

— Світ світом,—перебив її Ар'є і поклав руку в кишеню штанів,—світ ще дасть бог буде світом, а хто був людиною,—той людиною і буде... Зарано затанцювали, Добо, на весіллі.

— Що може жінка зробити?—зігнувшись стояла Авромиха проти Ар'є,—я товчу йому: навіть тобі встрявати?

— Щоб потім не довелось, боронь боже, плакати,—нагнувся Ар'є до Авромихи, — французи вже зайняли Одесу... У Москві Миколай Миколаєвич, царів дядя... Щоб ви ж тільки, Добиню, мужикам цього не казали, а як і скажете, то не кажіть від кого це чули... Кажіть, що ви десь чули... А євреєві треба це пам'ятати, чуєте, Добо, що вам кажуть...

— Чую, а що ж хіба я не чую, хіба я раніше не знала, що це буде!—і вона заломила пальці.—Коли ж я кажу, то це однаково як „Мальчик“ гавкає. Цілий ранок йому товкла,—яке тобі діло?

— А де ж він?

— Їх викликали до Барашів.

Ар'є став, як приголомшений. Він кілька разів мизинцем струснув попільничку з цигарки і, не прощаючись, почав заворачувати візку.

— Але, реб Ар'є,— гукала йому вслід Авромиха,— в Житомирі їх ще нема, французів.

— Вони ще будуть у Житомирі теж,— з люттю стобнув Ар'є карого батоном,— з цього боку йдуть поляки...

Авромиха задубіла посеред двору і зігнувшись почала прислухатись, чи не стріляють...

Шлях болотяний. Карий кидає свої широкі кроки і спід його копит летять шматки шляху.

— Доброго ранку, реб Авром!— порівнявся Ар'є з Авромом.— Куди це ви везете Лейбка?

— Вію, падло!— сіпнув Авром віжки, бо шкапа мала вдачу зупинитись, зачувши розмову.— Тягни, стерво, не з тобою балакають. У Бараші їду, а що хіба?

— Я питаю, куди ви його везете?

— Він їде сам— передав Авром Лейбкові віжки і почав витягати з-за пазухи капшук з махоркою і з синім папером, щоб скрутити цигарку.

— Реб Авром, не забувайте, що ми євреї,— перегнувся Ар'є через свій шарабан до Аврома,— що ви робите? Єврей донощик! Адже ви чесний єврей... Адже ми маємо, реб Авроме, той світ. Заверніть шкапу, реб Авроме!— і він повернувся до Лейбка:— Хіба ти не міг мені сказати, що тобі погано в Бенці... Ти ж не дурний хлопець...

У Лейбка від злості аж руки почали тремтіти і віжки випали в його з рук. Він хотів щось сказати, але від хвилювання слюзи виступили у нього на очах.

Авром уже намагався скрутити другу цигарку, бо першу вітер вирвав йому з рук.

— Натє вам, реб Авроме,— подав йому Ар'є цигарку з срібного портсигара,— ви все одно не скрутите, бо вітер...

— Я вже скрутив.

— Як хочете, реб Авроме,— сунув Ар'є цигарку в свою іржаву бороду.— Отаке дурне хлоп'я!.. Скільки різок піймав я в свого батька. Ви, здається, добре знали мого батька?— ввесь час усміхався Ар'є до Аврома, щоразу повторюючи і розтягаючи „реб“.

„Бодай його земля викинула, а тебе поглинула“,— думав Авром.— А що ж, хіба не знав?— Скільки разів я гнав йому волів на ярмарок. Паскудний єврей був батько, хай бог простить.

Ар'є удав, що не чув останніх слів, і почав знову:

— Реб Авроме, ну!

Вози йшли поруч. Карий щоразу витягав голову до шкапи і іржав. Шкапа махала хвостом і почала звертати з дороги.

— Но, куди лізеш?— Авром люто сіпнув шкапу і оперішив карого батоном. Карий так рвонув у бік, що віз мало не ліг на ріллю.

Очі Ар'є заляло кров'ю від гніву. Він забув, що всю дорогу від Юзефіна до Ставків він умовляв себе: „Не треба гарячитись. Коли є потреба до злодія, то його і з шибениці здіймеш“.

— Авроме! Ви граєтесь зі мною? Мене звуть Ар'є... Ви вже забули, що всі наші роки ви з мого хліба жили...— і він погнав жеребця і заступив дорогу Авромові так, що його віз став упоперек дороги, а незагнуздана Булана сунула голову у воза і поки суд да діло, заходилась коло сіна.— Я наказую завернути,— став Ар'є на возі,— а як ні, то їдьмо до рабина,— махав він руками.

— А як ні?— перекрутив Авром кашкета і теж став проти Ар'є.— Що ви думаєте, що тепер ви теж приїдете до мене з приставом Дороніним, як тоді після суду?

— Чи може ви нам відіб'єте печінки, як Петрові Базилеву?— схопився і Лейбко з зашарілим обличчям.

— Що?— хитнувся Ар'є.

Вони стояли один проти одного на возах. З обох возів пашіло гнівом. Ар'є скривив губи і стиснув зуби. У Аврома і в Лейбка паленілі обличчя. Вітер, що бігав, по голих полях, зачепився за вози і почав плескати кри-

лами над ними, неначе хотів ще дуже роздмухати лютю...

— Недовго вам гуляти,—закусив Ар'є кінчик бороди,—французи вже в Одесі, на отакі крихти різатимуть і покидають собакам...—спересердя він ударив пужалном по коліну і переломав його надвое.

— Поки вони прийдуть,—зареготався Лейбко,—вони вже вас не застануть...

— Цить, байстрюк,—топнув Ар'є ногою,—я тобі зараз морду розіб'ю,—і він шарпнувся з воза. Лейбко пополотнів і притулився до Аврома.

— Чого ти боїшся, дурний хлопче?—притиснув його до себе Авром і ступнув на крок уперед.—Нехай спробує зачепити тебе!

Ар'є зупинився, він підняв сірий каракулевий комір своєї маренгової бекеші і стоячи перехрестив віжками круп свого огиря. Карий узяв з місця і пішов полем.

— Ну,—плеснув Авром у долоні й розсміявся,—чи ти бач, як він пішов... Одного тільки не розумію...—нахилився Авром до Лейбка, коли вони вже посідали на мішок з соломою.—Но-о!—сіпнув він віжки.—Що ти йому сказав про Петра?.. Що це за історія? Чого це він так розпалився?

Шкапа ішла помаленьку. Задні колеса воза черкали об ручицю і скрипіли. Булана ішла поволі і дожувала жмут сіна, скопленого з Ар'їного воза. Авром сидів розкривши рота і очі його бігали по Лейбковому обличчю. Він ковтав кожне слово Лейбка.

— Отак, значить!—похитав Авром головою, коли Лейбко закінчив,—тимто Франек накинув пожежу на Тадеуша... Га-а, тепер я розумію... Ти ж у міліції саме так розкажи, як ти мені розказав, не бійся... Чи ти хоч розумієш, як „червона хустка“ перепинив мені дорогу. „Єврей—донощик“... А чорта твому батькові!.. Вйол!..

Він вертався в Ставки від голови сільради. Трохима вдома не застав.

— Кудись учора ввечері поїхав,—сказала йому Тетяна, Трохимова жінка.

— Куди?—зняв Франек шапку і сів під іконами.

— Хіба я знаю, він хіба скаже...

Франек сидів, барабанив пальцями по столу і знову почав:

— Він уранці поїхав?

— Я вже вам сказала, що ввечері

— У Бараші, мабуть, га?

— Та не знаю...

— Як же це так, жінка не знає куди чоловік поїхав?—з усмішкою барабанив пальцями Франек.

— А їй-бо, не знаю!—Тетяна сікла сікачем картоплю для свиней, але помітила, як Франек підвівся і почав терти лоба. Очі в нього блищали, як листи на дереві після дощу проти сонця. Він підійшов близьенько до неї, обличчя в нього мінілось, щелепи сіпались. Вона хотіла в нього щось спитати, але він скривив обличчя і Тетяна з переляку опустила очі. Зразу ж за цим Тетяна почула дужий грюк дверима. Коли вона підвела очі, то Франека вже не було.

Він не йшов, він біг. Він навіть не помітив, чи йде він шляхом, чи полем. Тільки коли минав сосну, що стоїть посеред поля, зодягну в золотисту іржу, він раптом зупинився.

„Це ж моя сосна,—сказав собі Франек,—моя сосна, оця земля, що тягнеться до того березняка була моя... моя земля... Хіба ж моя земля навіки залишиться у голодранців?.. Мою землю задурно забрали... Е-ех!—Франек закусив губу з такою люттю, що не чув як кров заюшила з неї.—Ех!—стискував він зубами скривавлену губу.—Якби я міг їхньою кров'ю залити хоч одну борозну, я потім віддав би їм хоч ціле поле, яке вони б мені залишили“...

Він притулився до сосни. Вітер сіпав його за бороду. Тепер він залотистився вже на самого себе. „Він вірив Трохимові... Здався на голиша... Тепер уже кінець. Ні, не кінець,—сам гукнувши на себе Франек,—не кінець!.. Одному голишу я вже відбив печінки... Та й кидався же він у моїх руках... як риба щойно з річки... Я бив з розумом... щоб він потім і слова не міг вимовити... щоб довго йому не мучитись... Я бив його в серце, отак-о... холодно кровно бив, не гарячився“...

Він стояв, притулившись до сосни, на скривавлених губах лежала усмішка. Він побачив, як шляхом іде Олесь—Янків син, з колишнім учителем Олексієм Івановичем. Він подався до них назустріч.

— Куди це так?

Олексій узяв Франека під руку.

— Хіба ви нічого не знаєте? У баби Мотрони лежить покійниця.

— Хто ж це?

— Марія... Кузьмина жінка.—Олексій погладив жорсткі руді вуса, жорсткі руді вуса, мов з щетини,—Кузьмина,—повторив він.

— Ага, Кузьмича!—Франек усміхнувся. Перед його очима проплила та ніч, коли він вийшов назустріч Кузьмі з хлібом-сіллю... А Кузьма ударив тоді хлібом об землю.—Ага,—ще раз повторив він,—Кузьмина жінка. Туди їй і дорога!

— Дядьку Франек,—узяв Франека за рукав Олесь, відпасений білявий хлопець,—десь ви покалічили губу, не псуєте задурно крові, ще здасться на щось інше...

— Маєш рацію... Куди ж ви йдете?

— Туди, на похорони. Ходітьте, пане Франеку,—Олексій Іванович узяв Франека за руку,—треба бути з ними, пане Франеку, тільки з ними треба бути, ви розумієте мене? Треба використовувати кожну мить... Треба лише почати тут... то вже з того боку придуть на допомогу... Треба ще раз дев'ятнадцятого року... так, так дев'ятнадцятого...

Він замовк і оглянувся. Примружені очі раптом розкрились, раптом стали більшими. Він зсунув на потилицю кашкета і руде волосся розсипалося йому по лобі. Руде волосся закрутилося між очима і не тяжко було впізнати бандита—Марка Будяка.

Ось він:

У п'ятницю по півдні банда ввійшла в містечко. Вона ввійшла в п'ятницю, по півдні, а в п'ятницю, ввечері містечко вже лежало як покійник. У п'ятницю ввечері дерева на містечковому кладовищі зустріли сім свіжих покійників. Усю ніч потім лемент різав провесінь

у містечку і пожежі припікали місяць у небі, що саме тоді, в ту ніч завітав у містечко. Так і лежав місяць розпечений—білий пухир надутий—і чекав дня. Але та ніч тяглася поволі. Вогонь хвилювався, вітри хвилювались. Лемент і стогін котились по землі, а ніч і на волосинку не хотіла поспішати, неначе сама вона хотіла, щоб Марко Будяк добре нагулявся. Марко Будяк гуляв. Уже вранці він звелів, щоб йому посадили того низенького єврея на коня, і щоб той під'їхав верхи. Низенький єврей був кравець і ніколи не їздив верхи. І перш, ніж він сів на коня, душа йому вже була в п'ятках—він став білий, як місяць... Але він уже сидів на коні і був коло Марка Будяка.

Як тебе звать?—питав Будяк.

— Мене? Берко.

— А прізвисько?

— Бронштейн.

Марко Будяк хотів погратись з „маленьким жидком“, але почувши над головою шум аероплана, він нагайкою перехрестив Берла-кравця.

Берл хитнувся до кінської гриві.

— Хлопці, а підпалить-но пару хат,—гукнув Будяк.

Берл кравець сидів на коні, заплющивши очі, а коло коня стояла худорлява жінка з білою хусткою на шії, вона простягала голі руки до Будяка і вже без сліз благала:

— Віддай мені мого годувальника!—і пестила голівки трьох дітей, що вчепилися за її спідницю. Вона стояла, простягнувши до неба руки. Навколо неї стояли бандити і реготались. Хатки ламалися під пожежою. Марко Будяк витяг маузера зза пояса і звелів Берлу сісти рівно. Берл ухопив зубами свій рукав і лишився сидіти згорблений, з заплющеними очима.

Постріл. Регіт. Вереск. Берл хитнувся. Він упав на голі руки, а потім на землю. Кривава річка почала розливатися на далекому сході неба. Кривава річечка розтеклася по віках жінки. Розвиднялось. Марко Будяк з бандою пішов у Поліські ліси...

— Треба, щоб ви, пане Франеку, дали ваших коней на похорон,—Оле-

ксий Іванович нашвидку одяг темносинього кашкета і взяв Франека за руку. — Маріїна смерть для них біда, треба показати, що це й наша біда... — Він тут же зітхнув.

— Після неї лишилось байстря від Кузьми, — узяв під руку вчителя Олесь і всі трое пішли по дорозі.

— Байстря! — Франек вийняв свою руку з учителевої і замислено почав набивати люльку. — Це діло, я візьму байстря до себе. Треба ввійти в довір'я до голишів... Треба, щоб вони нічого на нас не думали. Я візьму до себе байстря...

Він закурив люльку.

— Ви маєте рацію, Олексію Івановичу, треба вміти покищо гратися з ними...

XXIX

На другий день Франек молотив. День зійшов сонячно-морозяний. Над ранком і над полем розливалось живе срібло. Ліс сьогодні вперше запнувся в іней. Прийшло жадібне сонце і випило живе срібло з череватих полів, вилизало з лісу іней і спокійне, напое-не, почало ходити по засіяних полях, опустивши золоті вії. Та коли було ще зовсім рано, Франек уже розкрив клуню. Він намастив молотарку, і старший син, шістнадцятилітній Стьопа, поїхав до Бенці по горілку. Франечиха з дочками пекли гречані оладки на сніданок. Коли Франек упорався в дворі, він увійшов до Ар'є просити огира до молотарки.

Ар'є лежав у ліжку. Щороку в цей час він улаштовував собі „дачу“. Сепаратори вже були заховані. У погребі Ар'є склав трішки масла, — уже холодно, то масло може лежати. Взимку масло буде на ціну золота. Він привозить різника, ріже ситого бичка, засолює, звозить збіжжя, що він ще з літа відкупив у селян за безцінь, і сидить з Фрадл цілий день, підраховує заробіток за літо. І щороку він не задоволений з літа, а проте, велить відправляти „дачу“: варити й їсти, ще раз варити й ще раз їсти. Тоді дівчина-німкеня, що служить в Ар'є, цілий день стоїть коло печі. Ар'є їде до міста

по Міню. Міня бере з собою своїх товаришів і товаришок, і в Ар'є свято. Ар'є розповідає, як він міряє молоко селянам. „Якби мужик мав вісімнадцять голів і тридцять сім очей, то й тоді він не впіймав би, що я його обдурю“. Він розповідає, як він продає голишам крам, як він важить жито, розповідає так, що синки й дочки за боки беруться... Коли Ар'є стає зовсім веселий, він розповідає, як він завів собі сім великих сепараторів, що роблять тринадцять-чотирнадцять пудів масла на день. Як він почав з нічого. Він їздив з візком і конячкою збирати у селян молоко і возив до Сруела Майданера, до Мойше Муфти... Він розповідає, як він одружився з Фрадл, що походить з равінської сім'ї, а вона придивлялася і не хотіла за нього йти. Фрадл під час розповіді усміхається й мовчить, вона вважає, що за її батька заслуги з Ар'є вийшли люди. Бо її батько написав книгу „Милосердя Авраама“ і щоразу вона дивиться на титул, де написано її батька ім'я. „Автор реб Мейер Манагаді“. Вона розповідає, як батько її цадик (а Ар'є завжди додає ніби з усмішкою — „в кожусі“) писав цілі ночі цю книгу, як він раз-по-раз ходив умиватись.. і як він був на ножах з Чорнобильським цадиком... Фрадл розповідала б цю історію Мініним товаришам цілий день, якби Ар'є не перебивав:

— Та, ну вже, це в них такий заробіток був — лаятись, то ж вони й лаялись...

— Ти, чоловіче... — так і не закінчує Фрадл. Вона йде до печі сердита. Ар'є запрягає коня і везе „дітей“ гуляти...

Тепер ще зовсім рано, одна лише шибка сповіщає, що десь по тім боці лісу осіяне сонце лагодиться подарувати хутору гарний день. Фрадл лежить уже спиною до нього, її розігріте тіло видихає втому... Ар'є починає закурювати. Фрадл повертає до нього обличчя і з такою міною, ніби в них після весілля минуло не більше як три тижні, обіймає його:

— Ар'є, поспи краще... Кинь цигарку. Ар'є нічого їй не розповідав. Він навіть не розповів їй про нічну зустріч

серед поля з Авромом і Лейбком. Він розмовляє сам з собою: „Це нічого — умовляє себе Ар'є,—що спільного я маю з Петром Базилевим? А якщо я звелю Франеку, щоб він одрізав собі носа, то хіба він собі одріже. А село напевне вже проти мене нічого не має. Я завжди допомагаю бідному селянинові... Даю йому заробити... Що вони можуть до мене мати?“

„Історія з кооперацією не варта вже й виїденого яйця, а до весни... ще велика зима. До весни вони всі можуть зламати голову“... Ар'є зняв руку Фрада з своїх грудей і виліз із ліжка. Він не може влєжати. Йому нібито треба йти напоїти карого. Він почав натягати чоботи і кров розлилася йому по потилиці. Отакий шмаркатий Аврумка, що на своєму житті хлібом не наїдався, розгулявся тепер... Дурень я, що розмовляв з ними. Було б розбити морду злодюжці за брехню... Аврумка буде мене пам'ятати“... Він обгорнув червону хустку коло шиї і пішов до відра з водою. Увійшов Франек.

— Що й питати? — сказав Ар'є, коли Франек попросив коня.—Я сам допоможу молотити. Нагальної роботи у мене сьогодні нема.

— Щось заварюється,—сказав Франек Ар'є, коли вони вийшли на ганок. — Трохим у Барашах, Юлек теж там, Поля вже три дні в місті.

— Це нічого, пане Франеку, перекипить, свідків про Петра немає... Лейбко? Ет!... А Тадеуш? Коли мене обкрадають, то я маю право сказати на кого хочу... Не схопив за руку, не кажи, що злодій... Іліть,—Ар'є показав йому, — он їдуть Михайло Тодосків з Янком. Готуйте добрий сніданок і ставайте молотити.

Михайло Тодосків прибув з наймитом і наймичкою, Янко з сином і наймитом. Із Ставків прибули бідні селяни й дівчата, що молотять у Франека щороку. Франек вивів четверо коней, запряг їх у молотарку. Михайло Тодосків випряг з воза двох каштанових, Ар'є вивів із стайні карого і запряг його з Янковим бурим і четверо коней уже стояло в приводі, іржали, били

копитами, кусали одне одного і не-терпляче чекали погоничевого цмокання.

— А де ж Юля? — спитала одна дівчина у Владека, що сів за погонича і налагодив довгий батіг.

— А Юлек? — спитав Петро Михайлів наймит, низенький широкоплечий парубок,—Він уже здоровий? Нема часу й одвідати...

— Юлек із Юлею поїхали, — сердито зробив Владек пару вузлів на батогу,—стерви такі, навіть не сказали куди...

Селяни стояли на пагорку і дивились на обгорілу стайню. Ніхто про пожежу не говорив. Всі відчували, що навколо пожежі є якась таємниця. Вони знали, що Поля в місті, Тадеуш у Барашах. Трохима і в очі не видно. Сільрада наче закрита, секретар цілі дні тягається з учителем Олексієм Івановичем...

— Чудна смерть Марії, — розбавтав один селянин тишу, — така здорова й дужа, і на тобі!

— Що земля бере,—розперезав свитку один дядько,—то вже мабуть пропало... У мертвих нічого не довідаєшся.

Михайлів наймит Петро сидів на тину. Він почув Маріїне ім'я і широкі плечі його здригнулися, а на круглому обличчі виступила не то червона, не то біла, якась мішана барва. Він руками ухопився за тин і аж задубів „Марія... Марійка, нема її“... Він ходив до неї щонеділі посидіти на лаві і не насмілювався підійти до неї. З усіма дівчатами він міг витівати всякі штуки, сміятись, пустувати, а коли приходив до Марії, то німів як дерево в лісі. А хтось її подолав... Він навіть на похороні не був. Михайло надіслав його до вітряка молоти.

— Чого ти сидиш отак? — підійшов Михайло. — Іди полагодь Каштанові шлею, он де він зараз випряжеться.

Петро устав і щосили вдарив коня по морді.

— „Навіть посидіти трошки не дають“, —і поправивши шлею, він підійшов до дядьків. Все обличчя йому паленіло.

— Нові пани! Подивіться які в них коні!

— Ну, до роботи! — вигукнув Франек. — До обіду попрацюємо.

Коло барабану стояв Михайло Тодосків. Янко став підручним, Ар'є — відгрібати пшеницю з машини. Франек з дядьками вийшли по той бік смуги розібрати скирду пшениці і кидати в клуню снопи.

— Давай! — гукнув Михайло.

Владек махнув довгим батогом: „Вйо-о!“. Чотири пари коней рвонули галопом, барабан застогнав, заторохкотів і почав бухкати. З одного боку машини почала сипатись черевата пшениця, з другого боку солома, полова. Знялась курява, коні хропли, полова літала по клуні, лізла в борода. Робота на початку була метушлива, чулися смішки й вигуки.

Поля довідалась від Міні, що у Франека погоріла стайня.

— Це Талеуш підпалив, — з певністю сказала Міня, — на нього можна повірити. Це справжній бандит... Але батько пише мені, що його вже забрали, він сидить у Барашах.

На дворі вже не було дощу. Ніч темна без жодної зірки. Із стріхи котилися краплі у підставлену балію. Вогкий вітер буяв по містечку. Поля не розбирала дороги. Вона йшла по калюжах, міцною постаттю своєю прорізала гущину ночі. Голову занурила в комір, але очима проте намащувала дорогу. Старий Залман нагнав на неї тяжкий настрій. В голові плутались уривки днів, ночей, зим. Пригода з пожежою зовсім збентежила її. Здається на завтра після її від'їзду горіло. Хто ж підпалив?

— Можна позвонити звідси в Бараші. Треба ще сьогодні поїхати туди.

— Добре, — узяв її під руку Штейн, — треба ще сьогодні поїхати. Але ми зйдемо до Єрмілова.

— Штейн, — раптом підвела Поля голову і сині очі замигтіли у півні, неначе вітер обвіяв їх, — чому б не передумати всіх цих спекулянтів, багачів, куркулів... Це ж справжня контрреволюція. Хіба робітничий клас не чує за собою сили?..

— Ленін сказав, що ми відступили

для того, щоб розігнатись і дуже стрибнути вперед... — він узяв Полю під руку, — торік на партійному з'їзді Ленін сказав, що треба суворо покарати людину, яка поширює паніку, хоча б і з найкращими намірами. Розумієш, Полю, вони у нас в руках. Ми їх по голові не погладимо.

Вони підійшли до будинку. Секретаря парткому ще не було дома. Вони пішли в партком. Товариш Єрмілов закінчував засідання.

— Ну, — зустрів їх Єрмілов і почав замикати шухлядку, — чого ви не прийшли на засідання?

— Затрималися з Полею... Дуже важлива справа в неї.

Ще на порозі Поля побачила Гріна. Вона зраділа. Подалась до нього обома руками, тиснула його м'яку, гладку руку. Йй стало якось легше. Він знає Тадеуша, Лейбка. Він знайомий з селом. Вона одвела його на бік і все йому розповіла.

— Я це й раніш знав, — поставив Грін ногу на стілець, — село ще не потребує кооперації... Це тільки збурило селян. Вони гадають, що в них хочуть видурити молоко... З селянином дуже важко щось робити. А історія з Петром Базилевим, заплутана історія. Хто це може довести?

Поля закам'яніла і не вірила, що це говорить Грін. Вона дивилась на нього великими синіми очима. Обличчя його за цей час поповнішало, цвіте. Він говорить поволі, неначе боїться, щоб йому щось не завадило.

— Я знаю село, — вигукнула Поля, — селу потрібна кооперація. Ар'є в них кров виточує. Кооперація занепала не тому, що з селянами нічого не можна зробити, а тому, що бракує керівників.

— Може я погано організував? — почав Грін виправдуватись. — Я зробив, що можна було, до мене не можна мати претензій. Якщо треба буде, то на той рік я ще раз зможу приїхати, організувати.

Його батько, Мордхе, мав дві великі крамниці в місті. Чи не найбільші крамниці в місті. Він, Арл Грін, молодший син Мордхе — закінчив Оде-

ську гімназію. Він приїхав додому і хотів вступити в Медінститут, та почалась революція і тут він став есеєм, далі пішов до „бунду“, йому було однаково. Він не бачив жодної різниці між партіями. Щодня у великій синагозі відбувалися сварки. Він сварився з старшим братом, лікарем, який був сіоністом. І коли вони повертались обое додому, то батько, Мордхе Грін, єврей з голеною бородою, питає:

— Діти, чого ви сваритесь? Хто сьогодні до кого прийшов?

Брати дивились один на одного і всміхались:

— Хто свариться? Якось порахуєшось.

Дев'ятнадцятий рік бував по Україні. Лікар утік в Росію. Мордхе Грін переїхав у велике місто і Арл залишився один. Різанина в містечках надломилась Гріна. Він побачив у більшовиках визвольників. „Вони забрали крамниці з його батька. Вони не дають торгувати. Але вони залишають в живих душу. А жива людина може все нажити“. І він пішов до червоних. За свою відданість він навіть одержав грамоту. Скізчилася громадянська війна, почався НЕП. Його батько писав, „що діла крашають. Можна надіятись на бога“... Грін вступив у партію як партизан. Уже третій рік Грін у партії. Він бачить, як розгортається торгівля... Хоч не з усім він згодний. Беруть аж надто багато податків, але він виконує все, що велять... Він дуже любить виступати із спогадами про громадянську війну, як старий партизан... Він сподівається, що НЕП перетворить Росію в таку країну, як у всій Європі... Йому байдуже, що це зветься „диктатура пролетаріату“. Назва, вважає Грін, не так важлива...

Цього року. Грін їздив в Одесу, в санаторію. „Він зіпсував, каже Грін, здоров'я на більшовиків“, і вже був у тата. „Батькові добре йде“, а тепер він знов приїхав цвітущий, повний, задоволений і сьогодні зустрівся з Полею.

Коли Грін пішов, Поля ще стояла, спершись на стілець. Вона подумала,

що Штейн мав рацію: „Він приїздить і робить те, що йому велять“. „До нього не можна мати претензій—каже Грін,—з селянами нічого не можна зробити... Пригоди з Петром Базиленим не можна довести“. Але вона доведе. Коли Єрмілов залишився тільки з Штейном, Поля підійшла до Єрмілова.

— Сьогодні я поїду, треба закінчити.

— Маєш рацію, але сама ти не можеш поїхати, почекай до завтра, з тобою поїде Грін.

— З ним я не хочу,— вигукнула Поля,—ще перед цим він сказав мені, що це „заплутана справа“, а я до застрашного не хочу ждати. Я не маю часу. Через чотири дні на робфаку починаються заняття.

Єрмілов подивився на Штейна:

— Ну, товаришу Штейн, ти поїдеш з нею, а я подзвоню до міліції...—він підійшов до телефону:

— Міліція? Давайте мені начміліції. Добре! Товариш Мороз? Так, я, Єрмілов... Послухай, Морозе, ти вже договоришся з слідчим? Зараз поїде товариш Штейн з товаришкою в Бараші. Є справа. Дай їм добру підводу з двома міліціонерами... Ні, зараз, негайно надішли їм підводу...—Єрмілов глянув на Полю,—Так. Шинель передай сюди... і подзвони в Барашівську міліцію, щоб вони взяли за справу негайно... Бувай!

Єрмілов повісив трубку, поклав руку в кишеню.

— Тепер їдьте, добре організуйте там бідноту, це головне,—Єрмілов повернувся до Полі.—Як ти гадаєш, Тадеуш може стати головою сільради?..

— Так.

— Підвода приїхала,—ввійшов міліціонер.—ось шинеля.

— Одягни шинелю, Поля, бо змерзнеш,—усміхнувся Єрмілов.

— Гаразд!—Поля глянула на Єрмілова і подала йому руку.—Бувай здоров!

— Пам'ятайте ж,—ще раз повторив Єрмілов,—не гарячіться, спокійно...

— Та що ти мені повторюєш,—обрався Штейн,—чи я сам не розумію?

Єрмілов з усмішкою глянув на Штейна. Він поклав на нього одиніку свою

руку і вони пішли до підводи. Навпроти парткому гойдався електричний ліхтар. Чулося бурхання водоспаду. Проти світла ліхтаря Ермілов глянув на годинника... Пів на першу. Підвода виїхала на шосе і колеса з торохкотінням втекли в нічну пітьму. Ермілов знов підвівся по східнях, він пішов назад у кімнату і там почав дзвонити в Бараші...

XXX

Ніч. Дві підводи тягнуться двома болотяними шляхами. Обидва шляхи сходяться в лісі. Лісовий шлях веде просто в Бараші. Ліс шумить уночі. Старі дуби хмуряться. Осики тремтять, відчувають бурю. А вітер завиває, захлинається з свистом.

Трохим в'їхав у ліс. Він почув, як недалеко в лісі хтось стукає. Він почав прислухатись. Хтось їде за ним. Він погнав коней: „Но-о!“ — і він хльоснув пужалом по драбині.

— Но о! — відповів другий голос і удар почувся серед дерев.

— Хто б це міг їхати? — спитала Юля.

Юлек не відповів. Він сидів занурившись у кожух і всю дорогу мовчав. На пам'ять йому сплили всі історії про панів, що розповідав його батько... Як пани шмагали селян... Юлек міркував: „Покінчили з панами, а Франек хоче стати новим паном. Коли б пан шмагав прилюдно, а тепер Франек убиває нишком... Нові пани... Михайл Тодосків, Янко-мельник“... Дорога незвичайно тяглася. Ліс став утричі більший, довший. Тепер Юлеку все ясно. В міліції він ударить по столу так, що шибки затремтять:

— Заберіть від нас Франеків!... — Юлек спересердя кусав губи.

— Куди це їдуть люди? — нагнав Трохим підводу.

— В Бараші. — відповіла Юля, — но-о, хто це питає?

— Мені здається це Юля, га?

— Еге, а ви хто ж це?

— Це я, Трохим.

— Трохим? — схопилась Юля, — По що ви їдете?

— По що? — перепитав Трохим, бо вітер розірвав слова на шматки.

— Куди ви їдете?...

— Ага, в міліцію... Еге, а ти ж з Юлеком? Не чуєш?... Стій, я перейду до тебе.

Юля спинила Каштанчика, Трохим прив'язав Гніду до Юлекового полудрабка і сів на воза.

— Паняй, Юлю!

Вози рушили. Ліс ставав дедалі густіший. Дубові віти спліталися над шляхом, дерева обіймалися.

— Буде буря, — сказав Трохим, уможуєчись на возі, — чуєш, як ліс шумить. Чого ти їдеш у міліцію?

— Він сидить задурно, — вигукнув Юлек, — ви його даремно посадили. Хіба Тадеуш вам теж заважав?

Юлек забув, що він у лісі, що ніч і що ніч змішалася з важким вітром, а він хворий і йому не можна розкриватись. Але Юлека раптом обсилав піт і він почав розперізуватись.

— Юлеку, не розкутуйся! — ухопилася за нього Юля.

— Пусти, сестро, — відштовхнув її Юлек, — боляче, пусти! — і він ударив себе в груди. — Свій брат стає тобі ворогом...

Якби дуб упав на Трохима, то й то йому було б легше, ніж оді кілька слів. Він корчився під буркою, він хотів щось сказати, але не знав звідки почати. Йому стало душно. Він радів, що ніч і що він не зустріне Юлекового погляду. „Він винний перед селом, як він зустрінеється з Тадеушем?“

— Хіба Тадеуш підпалив стайню, — самі рвалися слова з Юлека, — я підпалив!.. Пустить, не перебивайте! Еге, я підпалив!.. Чому ж ви заарештували самого лише Тадеуша? Чому не Франека теж?.. Хіба ви були певні, що це Тадеушева справа? Тепер, коли ви відчули, що... дайте сказати. Ви біжите в Бараші... Чому я підпалив? Тому, що Франек... — Юлек раптом замовк. Він відчув, що Юля притулилась до нього, щоб краще прислухатись до його слів. Тоді він замовк і знов почав загортатись.

— Ідь швидше, сестро!

— Прррр...

— Що таке? — спитав Юлек і почав дивитись на дорогу. — Що ти побачила?

— Я далі не поїду, — Юля накрутила віжки на руки, — розкажи все, що ти знаєш! — Юля говорила гнівно, її голос розсипався в лісі між дубами, — Що ти криєш від мене, як від дитини? Розкажи, що зробив Франек! — Вона ухопила його за плече. — Кажи, годі белькотати.

Ідь, сестро, — прохав Юлек, — ну, ідь же у міліцію!

— Не поїдв!

— Не їдь, Юлю, — сказав Трохим, — нехай розповість зараз, якщо він досі мовчав.

— Вам теж розповісти, — перебив Юлек гнівно, — ви теж не знаєте? Ввесь час грали на одну дудку з Франеком... Тепер ви їдете рятувати Франека... Ви гадали, що мого батька смерть піде за водою... Старих панів ви палили разом з моїм батьком... і...

— Юлеку! — Трохим став на коліна. — Юлеку, я нічого не розумію, що ти кажеш.

— Ви не розумієте? — Юлек зареготався і схопив віжки. — Ви не знаєте, що... Франек убив мого батька.

— Брехня! — придушеним голосом вигукнув Трохим. — Я нічого не знаю. Юлеку, хлопче, повір мені, я вперше чую...

Юлек знизнув плечима, він замислився, гризучи соломинку. Юлек дивився в глибину темного шумливого лісу. Слухав придушений Юлін плач. Він сіпнув віжки. Кілька хвилин вони їхали мовчки. Ліс шумів. Молоді дерева кидалися у всі боки, неначе тікали серед важкої ночі.

— Трохиме, — перервав тишу Юлек, — з ким ти? Зо мною, чи з Франеком?

Трохим відчув, як зашпари зайшли йому в пучки. Його як грім прибило Юлекове запитання. Кілька хвилин він нічого не міг згадати, потім випустив смішок... Трохим... з Франеком... Та зразу ж Трохим замовк. Юлек не обізвався на його сміх. Юля тихо плакала. Юля відчула образу. Вона брала у Франека подарунки. Тадеуш одного разу велів їй не брати, але вона не послухала. Серце в неї переповнилось

любов'ю до Тадеуша. Але Юля була рада. Одного разу Франек ішов полісу, а Юля теж була в лісі. Вона збирала гриби. Було ще зовсім рано. Франек тихенько підійшов і обняв її. Юля обернулась. Франек притиснув її до себе.

„Дядьку, пустіть!“ — сказала йому Юля! „Ну-ну, Юлю“, — бормотів Франек крізь люльку і гострі молодики в очах засвітилися... Юля кілька хвилин отак лежала в його обіймах і дивилась у Франекове обличчя. Вона бачила, як воно міниться, він усміхається як людина, що давно чогось чекала і кінець кінцем досягла свого. Кров прилила йому до обличчя. Він почав опускати її на землю. Юля шарпнулась. Вона згадала, що всі дівчата, які служили у Франека, тікали від нього, а інколи і не могли втекти... Ті дівчата плакали перед Юлею і тихенько їй розповідали про все. Юля вирвалася з Франекових рук, підвела руку і дала йому такого ляща, що люлька вилетіла в нього з рота...

— Ну? — ще раз перервав тишу Юлек.

Трохим присунувся ближче і обійняв голову Юлека і Юлі. Він ні слова не міг вимовити. Вони виїхали з лісу. В полі вітер був дужчий, Юлек сів, занурив свою голову в Трохимову бурку. Притулившись один до одного, їхали вони. Незабаром побачили далеко в полі миготливе вогняне око. Це була Барашівська міліція.

— Про Полю ти нічого не знаєш? — спитав Юлек.

— Ні, Тадеуш мабуть знає.

— А про Лейбка? — спитала Юля.

— Лейбко... гм... — але вози торохкотіли.

Вітер крутився навколо возів і свистів. Трохим замовк.

Бараші лежали, занурившись у молодий ранок, коли підводи зупинились коло низенької довгої хати. де містилась міліція. Тут колись була волость. Сонце почало розливатись по тім боці гори. Містечкові шибки, як підсліпуваті цуценята підводились до зашарілого сходу.

— Мені треба начальника міліції,— відповів Трохим на запитання міліціонера.

— Він у другій кімнаті, але він зайнятий, почекайте трошки.

— Мені треба його зараз,— сказав Трохим.

— З якого села і хто?

— Із Ставків... голова сільради. Він нам дуже потрібний.

Міліціонер вийшов у другу кімнату. Трохим тим часом витяг махорку і, закручуючи цигарку, говорив ніби сам до себе:

— Зараз усе стане ясно... Зараз ми побачимо Тадеуша...

Бараші лежать недалеко польського кордону. В містечку завелась контрабанда. Її проносять крізь ліс. Знайшлися і євреї, що живуть тільки з того, що „возять лісом“. Цю ніч в лісі затримали підводу і привели її до міліції.

Тадеуш спав у начальника міліції товариша Васильєва. Коли вони полягали спати, товариш Васильєв сказав Тадеушу:

— Завтра вдень поїдемо у Ставки. Уже півтори доби минули, треба взятись за твою справу.

З цим вони лягли спати. Вдосвіта міліціонер постукав до Васильєва.

— Товаришу начальник, — сказав міліціонер, коли Васильєв спитав: „що трапилось“, — товаришка Аксюша каже, що дзвонять з району.

Тадеуш не спав. Він не розумів, чому нічого не чути від Полі, уже три дні, як вона поїхала. А почувши, що дзвонять з району, він підвівся:

— Я теж піду.

— Чого тобі ніколи, спи ще! — Васильєв уже одягнувся і влаштовував кобур на шинелі. Його струнка, широкоплеча постать уже стояла на дверях. — А якщо хочеш, приходь, — і Васильєв швидко вийшов.

Коли Тадеуш увійшов до Васильєва, той стояв коло телефону, а коло столу стояла наглядка, товаришка Аксюша — середня на зріст з підстриженою головою. Обличчя її було зім'яте від безсонної ночі.

— Слухаю... Я Васильєв... Так!.. Добре!.. Вони вже виїхали? Все буде

гаразд... що?... Привіт Аксюші?... Вона стоїть коло мене...

— Тобі привіт від Єрмілова, — Васильєв повісив трубку і звернувся до Аксюші.

— Так пізно, чи то пак рано, а він уже за роботою... — сказала сама собі Аксюша. — От людина не береже здоров'я. Я пам'ятаю, як під Новоградволинськом йому прострелило руку, а він два дні не хотів іти з фронту. Ми його сілomidь забрали...

Єрмілов сказав, що з району виїхали в справі товариша Тадеуша... їде товариш Штейн і дівчина... забув ім'я.

— Поля! — вихопився Тадеуш — От дівчина! — і Тадеуш відчув у собі свіжу силу.

— Вони прийдуть мабуть удень, бо шлях розкис, — Васильєв узяв у Тадеуша махорчану цигарку і звернувся до Аксюші:

— Іди приляж трошки.

Ніч повзла з гори. Вітер грався з вітами під вікном... Лампа купалася в цигарковому димі. Васильєв з Тадеушем сиділи й розмовляли. Тадеуш розповідав Васильєву про кооперацію, про Трохима, про Юлека і Лейбка, аж поки два міліціонери не ввели високого чоловіка і товсту жінку, яка ледве йшла.

— Затримали на „тій стежці“, — сказав міліціонер.

— Я їду з матір'ю до лікаря, — почав чоловік і кадик на його шиї почав бігати, — вона тяжка хвора.

— Звідки ви їдете?

— З Бобриської гуті.

Жінка сперлася одною рукою на стіл, а другою вхопилася за серце. Вона скривилась і почала стогнати. Чоловік поволив посадити її на стілець.

— Заспокойся, мамо, — знову забігав кадик по довгій шиї, — нас тут довго не затримують, хіба вони не бачать, що везуть хвору людину.

Але жінка не хотіла заспокоїтись. Вона притулилась до чоловіка і ще дужче застогнала. Щоразу вона хапалася за серце.

Тадеуш сидів і оглядав чоловіка. Тадеуш морщив лоба, мружив темно-сірі очі і раптом ударив себе по коліну.

Відпускник червоноармієць встановлює радіо в гірському аулі Сванетії

Худ. А. К. Кутателадзе

— Пробачте,—сказав Тадеуш до чоловіка,—ви ніколи не були в Ареля Юзефінера?

— Я?—і горбатий ніс чоловіка побілів. Він почав шморгати носом:

— Не були?

— Ні-і.

— Ні, таки були,—підвівся Тадеуш,—ви возили до нього сукно, ваш крам можна знайти...

— Годі,—перебив Васильєв,—де можна знайти, це не ваша справа,—і він підійшов до жінки:

— Тітко, киньте фокуси, ви нас не візьмете на це, ми вже звикли до всякого...

— Ой,—зняла лемент жінка,—я не можу з місця рушити!

— Зараз ми вам полегшимо,—і Васильєв підійшов до дверей.—Аксюшо!.. Не судилося тобі сьогодні спати,—сказав Васильєв, коли Аксюша ввійшла.—Треба цю жінку обшукати.

— Я протестую...—почав чоловік.

— Ми потім попросимо пробачення. Жінка вийшла з Аксюшою в другу кімнату і незабаром вийшла звідти хулявою жінкою. Жінка була червона доР зкричалася на чоловіка:

— Я ж вас просила, щоб ми сюдою не їхали. Серце мені віщувало...

Аксюша поклала на стіл кілька шматків сукна, шовкові панчохи, чорні шарфи.

— І вистачило ж сили в людини стільки носити на собі, глянув Васильєв на жінку.—Чому ви не протестуєте?

— Із Ставків, голова сільради має до нас негайну справу—ввійшов міліціонер і звернувся до Васильєва.

— Із Ставків?—схопився Тадеуш,—Ось я підю.

— Юлю, Юлеку!—вигукнув Тадеуш і розцілувався з ними. Він розцілувався з Юлею і з Юлеком і лишився стояти. Трохим стояв коло нього, розтягнувши губи в усмішку. Вираз його обличчя раз-ураз мінявся, він чухав свою білу голову. Перед Тадеушем пропливли зимові ночі в лісі. Зимові ночі під старими засніженими дубами. Він, Кузьма, Трохим, Петро Базилів і ще... В одну ніч вони залишили Кузьму на свіжому снігу, босого... Петро Базилів лежить під

своїм дубом... І ось стоїть коло нього Трохим. Що сталося з Трохимом? Чого він приїхав?

Тадеуш бачить, як Трохим роздвоюється: один Трохим з ними в лісі, а другий: вночі у Янка в хаті з Франеком і Ар'є. Другий Трохим заарештовує його, бо він, Тадеуш, підпалив. Другий Трохим вірить Франекові, а не Аврому.

І раптом Трохим стає йому таким близьким, саме так він стояв тоді, в старому кожусі, замислено чухав голову і дивився на сніг. Він завжди йшов перший...

— Тадеуше,—увірвала Тадеушеві думки Юля,—Марія вмерла.

— Як?—схопився Тадеуш.—Від чого?

— Не знають... у баби Мотрони в хатині.

— Ось бачиш...—зустрівся очима Тадеуш з Трохимовим поглядом.—Ми винні в її смерті. Ми мусили за нею наглядати. Коли Петро жив, він за неї дбав, Кузьма...

Він не закінчив. „Чого я нападаюсь на Трохима?“—розсердився на себе Тадеуш.—Чому я за неї не дбав?

— Від мене ти все ховав,—почав Трохим, але Тадеуш одразу його перебив:

— Коли до мене всміхаються, а п'ють з Франеком, то мені нема чого з такою людиною говорити.

Трохим здригнувся. Тадеушеві очі стали похмурі. Трохим знав, що з такими очима Тадеуш може мовчати довгий час і ще тяжче Трохимові буде. Але Тадеуш не мовчав.

— Я підпалив твого Франека стайню? А якби навіть і я? Ти ж хоч подумав, чому це Тадеуш підпалив?..

— Я підпалив,—перебив його Юлек,—я, Тадеуше!

— Знаю, знаю, ти зробив дурницю... Трохиме,—Тадеуш поклав руку на його плече.—Трохиме, ти віриш цьому, чи ні?

— Чому?—Трохим спаленів, неначе щойно повернувся з лісу і не встиг ще скинути сокиру й пилку з плечей.

— Ти не знаєш, чому?

— Про Франека з Петром? А якщо вірю, хто ж це доведе.

— Лейбко доведе,—сказав Тадеуш і притоптав під столом цигарку.

— Лейбко?—скривився Трохим.—Ні, цього мало. На хлопчика не можна здатись. Він був при тому?

— Він чув, коли Франек з Ар'є говорили...

— Франек може викрутитись...

— Франек не викрутиться,—виголосив Юлек,—я зараз їду по Лейбка.

— Лейбко не дитина,—Юля взяла Трохима за лікоть,—на Лейбка можна покластись.

Але вона побачила, як Юлек починає одягатись і ще ближче підійшла до Тадеуша.

— Я поїду по Лейбка,—узяв Трохим свою бурку,—я запряжу обох коней.

Тадеуш глянув на Трохима. Він побачив перед собою того Трохима, що носив рушницю на мотузочку і все робив за інших.

— Наше і буде нашим,—сказав Тадеуш, коли Трохим вийшов. — Тепер ходімте до Васильєва. Там слідчий...

Трохим вийшов на подвір'я. Ранок уже лежав над містечком. На городях лежав іней. Він глянув на небо. „Буде гарний день“. На сході пробивалося червоне. Трохим почав запрягати, але на дорозі побачив підводу і думка в нього промайнула.

— Романо,—голосив Трохим.

Роман спинив коней:

— Еге я, а що?

— Послухай, Романо,—підійшов до нього Трохим,—зайди до Аврома, скажи йому, що я просив, нехай він привезе сюди Лейбка. Але щоб ніхто про це не знав. Ти теж нікому про це не кажи.

— Гаразд,—сказав Роман.— А що з Тадеушем?

— Добре буде, Романо, поганяй швидше, нехай він Лейбка зараз привезе.

Роман щільніше загорнувся в свою подерту свиту, насунув на очі заячу шапку і стьобнув свою худорляву, ворону пару.

XXXI

Увечері всі ставичани стояли кружка коло лісу. Стояли тихо і дивились, як Тадеуш, Трохим і Юлек викопують Петра Базилєва. Слідчий з лікарем

сиділи на лаві під дубом, під тим самим дубом, де був похований Петро. Поля і Штейн стояли за їх плечима. Лейбко сидів між лікарем і слідчим. Серце йому трепетало. Вузькими очима своїми слідкував він, як все глибше стає яма. Ось ще трохи. Чути, як заступи стукають по труні... Ось уже запускають мотузку, і Тадеуш спускається в яму...

Лейбко підвів свої очі на слідчого, їх очі зустрілись і Лейбкові здалось, що двоє суворих блискучих очей кажуть йому.

— „Гарно буде, товаришочку, коли доктор нічого не знайде, коли ти даремно плескав... Якщо не знаєш напевне, то не базікай...“

Голова йому пішла обертом. Він ні про що вже не міг думати. Він не бачив, як здіймають покришку з труни, лікар одягає на пальто білий халат...

Було тихо, як літнього вечора коло ставка. Чулося тільки як вітер гоїдається на вітах у лісі, і як садок, що тягнеться під Франековою хатою, шумить і віщує сніг...

Лейбко не міг дивитись, як доктор узявся поратись коло Петра. Він опустил голову і чекав, що йому зараз скажуть:

— „Ти вигидав... лікар нічого не знайшов...“

Лейбко почув чийсь плач. Тихий придушений плач. Він повернув голову і побачив: Юля стоїть коло нього і плаче. Він хотів підвестись і підійти до неї, але не міг стати на ноги. Вони як повідмерзали...

Мов іскра, що падає в суху скирту сіна, так лікареві слова упали в юрбу. Слова перебігали від уст до уст, літали над головами, запалювали обличчя, гасили очі. Натовп загомонів як річка навесні. Лікареві слова були короткі:

— Так, ще навіть є знаки... йому відбили легені...

Слідчий підійшов до Лейбка і підвів його голову:

— Ти молодець!

Лейбко устав, загладив волосся під шапку і усміхнувся.

Франека і Ар'є вивели на подвір'я. Темні молодики у Франекових очах

виблискували. Він раз-по-раз перекидав люльку з одного кутка рота в другий. Ар'є стояв спершись на тин, неначе він до всієї справи зовсім непричетний. По тім боці під тином стояли: Янко-мельник, Михайло Тодосків, Бенці і Сруел Майданер.

— Ніколи б у світі я не повірив, — сказав селянин, що має пару добрих коней і вважається в селі за „хазяїна“, — Чогось не хочеться на Франека вірити.

— А я тоді ж сказав, — махав руками Роман, — що тут щось не тее... Тадеуш його підпалив... Франек колись хотів мене вбити за те, що я збирав у нього в лісі хмиз... Так ти, Федоре, не хочеш на нього вірити?

— Єврейська дівчина, гарно як, — підсунувся Ар'є до Полі, — занастити єврея... Чи я тобі лихо заподівав? Що я тобі зробив? Коли я тебе чимсь образив, то ж ми тільки люди... Хочеш помститись на мені.

— У мене з вами рахунків немає. Я і все село, оті, що стоять коло вас, — вона показала йому на селян, що товпилися на подвір'ї, — ми з вами всі маємо рахунки. Останні рахунки зведемо ще з ними, — вона показала на Янка-мельника і інших, що крутилися в саду. По цих словах вона одійшла від нього і підійшла до Штейна, Ар'є послав їй у слід матюка.

— Любі сусіди! — Франек вискочив на молотарку. — Не вірте, це гола брехня... знаки від того, що кінь його поніс... Тадеуш вигадав це, він хотів мою молодшу дівчину, а вона не хотіла, отож він гадає, що я винний... за те він мене підпалив...

— Бреше, як собака, — гукнув Гарасим, — ми знаємо!

— Ти це розкажеш на суді, — перебив його Трохим, — там все буде ясно!

Франек зупинився, зскочив з молотарки, ухопив палку, що лежала біля тину, і пустив у юрбу:

— Геть звідси, геть з мого двору! заревів він, — Я тут хазяїн, все моє... Мій син буде тут хазяїн. Степан! — він гукнув до сина, що стояв на порозі. — Степане! Постав нову стайню удвоє більшу, ніж та... Накрий її черепицею, всі будинки перекрий черепицею, купи

ще пару коней... Франеків син буде багатший, ніж його батько.

— Он як?

— А землю нехай у нас відбере?

— А на панщину ми до нього будемо ходити?

— Ще підете! — аж пінився Франек.

— Годі, — сказав Штейн до слідчого і до начальника міліції, — візьміть його, ви можете з ними їхати. Трохима, пошли з ними ще двох сільських міліціонерів.

Над хутором уже стояла темна ніч, коли Франека і Ар'є повезли до міста. На молотарці стояли Поля з Штейном.

— Ну й дівчина в тебе, — сказав Роман до Аврома, що стояв з батоном під пахвою і сердився і радів заразом.

— Більше не треба її пускати до міста, — сказав Гарасим до Аврома, — для нас вона вже досить письменна.

Авром переказав батога під другу пахву і наставив ухо до молотарки, бо Поля почала говорити. „Чорти її батька знають, звідки в неї береться“ — усмінувся Авром.

Товариш Штейн говорив довго. Він говорив ясно. Селяни дивились на нього з любов'ю. Його темна висока постать хиталася і віризувалася вночі. Уперше ніч на хуторі почула, як плещуть руки, як шумлять руки — мов зграя птахів над нею, над ніччю, літають.

Вкінці прийняли резолюцію:

„Сільрада разом з КНС просить райвиконком перемінити назву хутора, на честь Петра Базилева, на „Базилівка“.

Тієї ночі у двох хатах сиділи до білого дня. В школі було засідання сільради разом з КНС.

У Михайла Тодоскова у великій хаті теж було засідання. На засіданні, крім хазяїна були:

Янко-мельник.

Сруел Майданер

Мойше Муфта

Бенці

Фрадл і Франечиха

На місці Франека Зіверта сидів його син — Степан Зігерт.

Тієї ночі у двох хатах сиділи до білого дня. Ранок був білий.

Падав сніг... Перший сніг.